

УНИВЕРЗИТЕТ У БЕОГРАДУ
ФИЛОЗОФСКИ ФАКУЛТЕТ

МАСТЕР РАД

Ксенија Атанасијевић (1894-1981)

Ментор:
Проф. др. Љубодраг Димић

Кандидат:
Светлана Лалић ИС 018/055

Београд, септембар 2019. године

Слика 1. Портрет Ксеније Атанасијевић, рад Уроша Предића, 1917.

Преузето са: <http://www.politika.rs/scc/clanak/126397/Cestitam-vam-gospodice-usli-ste-u-pakao>

Садржај

Предговор.....	1
Детињство и школовање	5
Прва	14
Сукоб	23
31 глас против	28
Око за око	40
У двоје	47
У рату.....	51
Последњи период живота	59
Радови.....	73
Закључак.....	83
Извори и литература	86

Предговор

Књижевница Јела Спиридоновић - Савић је 1935. у свом чланку "Судбина философа-моралисте у нашој средини" изразила вечну наду када су у питању велики људи о које су се тешко огрешили њихови савременици: "Године ће проћи, генерације ће смењивати генерације и нас давно међ живима више неће бити. Али једнога дана нагнуће се над делима наше *прве жене филозофа* глава каквог истраживача наших дана и са дивљењем према дубини концепција, интензитету рада, монашкој преданости стварању, грчкој луцидности, оштром критицизму и све то изражено поетско полетним стилем наше философије, имаће свакако израз честитог револта ил бола ил ироничан осмех према ономе, што је ова супериорна жена упркос својој високој вредности од својих савременика доживела."¹

Ове речи изузетно тачно осликавају последњих двадесет година. Све више се говори и пише о великој хероини духа, о којој говори овај рад - о Ксенији Атанасијевић. Била је прва жена која је докторирала на Београдском универзитету и прва која је предавала на високошколској установи у Краљевини СХС. Упркос великој научној репутацији, наишла је на оспоравања, а њена каријера је насилно прекинута 1936. године. Гестапо ју је хапсио, нове послератне комунистичке власти су је хапсиле, а њене књиге су биле извесно време забрањене. Преживела је два светска рата и више државних уређења, али је у сваком имала непријатеље, од оних који су спутавали њену научну каријеру, преко оних који су је блатили, осуђивали и критиковали, до оних који су је хапсили. Током свих друштвених промена, једно је у њој остало потпуно исто: потпуна одбојност према опортунизму и храброст да заступа, искрено и до краја, право на слободно мишљење. Живот без компромиса су речи које најбоље описују Ксенију Атанасијевић.

Иако смо већ скоро две деценије загазили у 21. век, менталитет овог поднебља се тек незнатно променио у односу на век који је за нама. Жене јесу изузетно напредовале и све више су присутне на јавној сцени, али и даље у нашој средини постоји њихова слика као

¹ Јела Спиридоновић-Савић, "Судбина философа-моралисте у нашој средини", *Време*, 5. новембар 1935.

интелектуално слабијег пола. Циљ овог рада је, да се, писањем о Ксенији Атанасијевић, да допринос мењању слике о жени у нашем друштву. Изузетно је важно показати да је присутна свест о значају и улози жена у нашој историји. Наша историографија обилује приказима сукоба, ратова, па самим тим и личностима које су одиграле значајне улоге у њима, а веома мало је дела посвећених женама.

Ксенија Атанасијевић је желела свет где су мушкарац и жена једнаки и где су људи заинтересовани за напредак људских права и дужности. Као жена која је својим делањем прокрчила пут хиљадама жена после ње, она заслужује и много више од биографије и сталног подсећања на њен живот и дело - она заслужује да се коначно и живи онако како је желела. Неправде које су јој нанете за живота и након њене смрти не могу се исправити, али њихове последице се могу умањити и временом превазићи, осветљујући њен живот, дело, рад и вредности за које се залагала.

Интересовање за живот и дело Ксеније Атанасијевић потекло је из радозналости ка њеној личности, о којој сам сазнала пишући свој дипломски рад "Женско питање у листу *Политика* од 1919. до 1940. године". Дакле, примарни извор за уопште сазнање о њој била је штампа. Прелиставајући листове *Политику*, *Борбу*, *Време* и *Правду* из међуратног периода добија се преглед догађаја везаних за сукоб Ксеније Атанасијевић са колегама на факултету, као и приказ реакције тадашње јавности на њено удаљавање из универзитетске средине. Користећи се штампом, информације до којих се дошло су изнете онако како су написане, као слика једног времена, стања тадашњег духа и менталитета.

Рад је највећим делом заснован на постојећој литератури о Ксенији Атанасијевић, а која је затим поткрепљена архивском грађом. Од драгоценог значаја у писању ове биографије, за сам хронолошки ток, као и за детаље о Ксенијином детињству и младости, била је монографија филозофиње Љиљане Вулетић - *Живот и мисао Ксеније Атанасијевић*. Из ове монографије су и цитирани изводи из Ксенијиног личног дневника. Ова монографија једина доноси целовит преглед Ксенијиног живота, како јавног тако и приватног, поред прегледа о њеном филозофском раду. Поред ове монографије у писању су коришћени и чланци од исте ауторке, објављени у листовима *Време* и *Политика*. За ситне детаље, који тако добро осликавају Ксенијину личност, од велике помоћи је био интервју који је са њом обавио новинар Драгослав Савић, уредник радио - емисије "Код два бела голуба", а који је објавио у збирци текстова под насловом *Београд "у пола четири код два бела голуба"*, и репортажа

уредника и сарадника *Политике* Драгослава Адамовића, писана на темељу Ксенијиних аутобиографских казивања, а објављена у његовим *Разговорима са савременицима*. Др Ђорђе Вид Томашевић у свом делу у *Портрети српских великана*, у Ксенијиној биографији, доноси такође податке о њеном животу и делу. Први број часописа *Филозофске студије* који је изашао 1970. даје и прву биографију Ксеније Атанасијевић, написану од стране професорке Радмиле Шајковић, која је била од велике користи. У истом броју је објављен и текст професора Ђорђа Вида Томашевића, *Ксенија Атанасијевић о Бруну*, као и библиографија Ксенијиних радова, коју је саставила Зора Станковић, а која је значајна за хронолошки преглед Ксенијиних објављених радова.

Ксенијини лични ставови о тренутним политичким и културним дешавањима познати су из њених чланака објављених у листу *Правда*. Целокупан преглед текстова и написа објављиваних у дневним новинама и часописима сакупила је и објавила већ поменута Љиљана Вулетић у својој *Етици храбрости*. У још једној збирци сабраних текстова, *Етика феминизма*, дат је преглед Ксенијиних најважнијих текстова о феминизму, које је, као припадница организације *Женски покрет* објављивала у тадашњим новинама и часописима. Ови текстови дају и историјат феминизма код нас, о чему се у јавности веома мало зна.

Став окупационих власти према Ксенији и њено повлачење из јавног живота се види из студије Бојана Ђорђевића *Књижевни живот у Србији за време окупације 1941-1944-(II)-Књижевници у окупацији*.

О Ксенијиној делатности после окупације и њеном раду у Народној библиотеци сведочанство је оставио академик Дејан Медаковић у чланцима *Дани-сећања*, у *Политици*, објављеним 2003. године.

Своју оцену Ксенијине филозофске мисли дали су, међу многима, и Владета Јеротић, у свом делу *Посете, одломци*, где јој замера одсуство "хришћанског духа", и Андрија Стојковић, у *Развитак филозофије у Срба 1804-1944*. Последње дело је добар преглед суштине и вредности Ксенијиног филозофског стваралаштва. Докторска дисертација Ружице Петровић *Филозофија утехе Ксеније Атанасијевић* је такође изузетан преглед Ксенијиног целокупног филозофског дела, једна целовита научно - филозофска студија, и користила сам је за сагледавање тежишта филозофије Ксеније Атанасијевић.

Архивска грађа која је била на располагању јесте документација из Архива Југославије о Ксенији Атанасијевић, а коју чине записници са седница универзитетског Већа,

представке упућене Већу и записници о сазивању Савета, као и одлуке истог, а од великог су значаја за сагледавање целокупног процеса вођеног против Ксеније, који је допринео њеном удаљавању са факултета.

Грађу Архива Србије, која је коришћена у писању, чине документи о Ксенијином школовању и о постављању на радна места, акти Филозофског факултета, као и Записници са седница Универзитетског сената.

Из архивске грађе одељења реткости Универзитетске библиотеке "Светозар Марковић" коришћена је Ксенијина биографија, коју је написала у трећем лицу јединине.

Детињство и школовање

Ксенија Атанасијевић, једна од најумнијих Српкиња, рођена је у Београду, као најмлађе, шесто дете својих родитеља, Светозара и Јелене Атанасијевић, 5. фебруара 1894. године. Њена мајка, Јелена, рођена Поповић, била је свештеничка кћерка и сестричина истакнутог политичара Аћима Чумића, који је 1871. године изабран за председника београдске општине.² Ксенијин отац, Светозар, био је доктор медицинских наука. Звање је стекао у Берлину, где је студирао заједно са најбољим пријатељем, књижевником Лазом К. Лазаревићем. За управника Опште државне болнице постављен је 1891. године.³

Ксенија је, међутим, одрасла под именом Љубица.⁴ Ово име се среће у школским документима, све до уписа на студије. Врло је вероватно да је породица желела да се она зове Љубица, по мајчиној сестри. Касније, у неким породичним документима, срећу се оба имена - Љубица и Ксенија.

Са непуних шест месеци, Ксенија је остала без мајке. Јелена Атанасијевић се после порођаја разболела. Како су дани пролазили, њој је бивало све горе и горе. Иако лекар, њен супруг није успео да је спасе. У својој тридесет шестој години, умрла је, исцрпљена тешким грозницама и високом температуром. Конзилијум лекара који се састао је утврдио да је у питању била сепса.

Недуго након смрти Ксенијине мајке, њен отац се поново оженио, класном учитељицом Више женске школе у пензији, Софијом Кондић.⁵ Њен деда је био чувени бимбаша Конда, који се прославио 1806. године у борбама за ослобођење Београда од Турака у Првом српском устанку. И данас једна улица у центру Београда носи његово име. Софија је прихватила децу свог мужа и одгајала их је као да су њена рођена. Том задатку је посветила остатак свог живота.

Тако је Ксенија рано остала без мајке и није је се сећала. Са маћехом Софијом остала је све до њене смрти. Ксенија је имала два брата, Милутина и Драгомира. Оба су умрла не оставивши потомство. Милутин је погинуо 1915. у Албанији, као командант митраљеског одељења првог прекобројног пука. Други брат, Драгомир, је преминуо 1938. године. О

² Преузето са: <https://www.sanu.ac.rs/clan/cumic-acim/>

³ Љиљана Вулетић, *Живот и мисао Ксеније Атанасијевић*, Београд, 2005, стр. 10.

⁴ Исто.

⁵ "Смрт једне старе Београђанке", *Политика*, 31. децембар 1940.

његовој смрти је известила *Политика*.⁶ Ружа, једна од Ксенијиних сестара, била је наставница ручног рада у Приватној женској гимназији у Београду и Новом Саду, а друга је била удата за професора Павла Љотића.

Међутим, дванаест година након поновне женидбе, умире и Светозар Атанасијевић, 1906. године, од туберкулозе. Тако је Ксенија остала и без другог родитеља. Ово је засигурно оставило трага на њеној души и обликовало каснија размишљања о животу.

Будући кћерка угледног лекара и пасторка образоване учитељице, природно је било да ће се Ксенија школовати, иако почетком двадесетог века то није било уобичајено за женску децу. Државну женску гимназију је завршила 1911/12. године.⁷ У гимназији је на њу утицала професорка филозофске пропедеутике, Нада Стојиљковић, која је и саветовала Ксенију да упише филозофију, увидевши њено интересовање за исту. Ксенија је и касније у животу осећала наклоност према својој професорки и помагала је кад год је била у могућности. Латински је Ксенија учила код професорке Милеве Петровић, која је изјавила да је Ксенија толико добро савладала латински, да ће "ускоро говорити на латинском."⁸

Већ у школским данима, Ксенија је почела да објављује своје прве радове. Како је нарочито добро савладала стране језике - модерне и класичне, то су били преводи. У часопису *Ново коло*, 1911. године, изашао је њен први рад - превод песме *Тројка*, руског песника Николаја Њекрасова. И у основној и у средњој школи, много је волела да чита. Омиљени роман био јој је *Воденица на Флоси*, енглеске списатељице Џорџ Елиот. Није тешко закључити да се са главном јунакињом Маги Ксенија поистоветила. Тад се у Ксенији стварају идеали и уверења којих ће се држати цео свој живот - љубав према знању уопште и чврсто веровање да жене треба и могу да се усавршавају једнако као мушкарци - и интелектуално и у сваком другом смислу. Како то каже у роману девојчица Мага: "Али ја ћу бити *паметна* жена".

Још једног писца је Ксенија неизмерно заволела у школским данима. Био је то див руске књижевности - Фјодор Михаилович Достојевски, а сусрет са његовим делима "пресудан сусрет за цео...живот".⁹ Природно да је и сама пожелела да пише. "Тада сам и сама почињала да пишем, неку чудну фантастику - *Пут на Гренланд*. У Београду је падала грозна киша, била

⁶ "Сахрана Драгомира Гуте Атанасијевића", *Политика*, 4. јануар 1938.

⁷ Архив Србије, одељење у Железнику, Г 183, Министарство просвете, А 16/25, Досије Ксеније Атанасијевић.

⁸ Драгослав Адамовић, *Разговори са савременицима*, Привредна штампа, 1982, стр. 29.

⁹ Исто, стр. 28.

је влажна зима, и ја сам се у тој још дечијој играрији у мислима преносила у девичански чист снег тог далеког простора."¹⁰

Док је Ксенија још била у нижим разредима Гимназије, 1908. године Краљевину Србију је потресла анексиона криза. Анексија је у Србији изазвала велико огорчење. Широм земље су одржани масовни протести. На Позоришном тргу (данашњем Тргу Републике) у Београду, маси се обратио познати књижевник Бранислав Нушић, позвавши на отпор аустроугарској политици на Балкану, а са балкона Народног позоришта исто је учинила и Надежда Петровић. Ксенија је тада учествовала у уличним демонстрацијама. Њено сећање на те демонстрације је врло живо: "Моја генерација је још у четвртном разреду гимназије, за време анексије Босне и Херцеговине 1908. године, побегла једног дана из школе заједно са вишим разредима и одјурила да демонстрира пред Народним позориштем са чијег је балкона држао громовити говор глумац Гавриловић, а где се Бранислав Нушић појавио на белом коњу. Ја сам се толико драла "Доле Аустрија!", да сам потпуно промукла." ¹¹

Њен најбољи друг из тог времена, а који ће касније постати један од најзначајнијих песника српског модернизма, био је Растко Петровић. И сам је био најмлађе дете у великој породици, као и Ксенија. Његова старија сестра, позната сликарка Надежда, предавала је Ксенији цртање у Женској гимназији. У зиму 1911. насликала је једну од својих последњих слика, Ксенијин портрет. "Била је зима, Надежди је Ксенија позирала у дворишту куће у Ратарској улици, у снегу, са великим црним шеширом који је Надежда из Париза донела сестри Мици."¹²

У дому породице Петровић, у Надеждином атељеу, срела је Ксенија, по први пут, многе истакнуте личности свог времена. Од њих, на њу је највећи утисак оставио Димитрије Митриновић, критичар, филозоф и песник: "...говорио је о филозофима које ја нисам знала".¹³ Са другарицама из гимназије редовно је посећивала позоришне представе и оперу: "Моје другарице и ја гледале смо тада дела Шекспира, Гетеа, Шилера, Ибзена и других великих

¹⁰ Исто.

¹¹ Драгослав Савић, *Београд "у пола четири код два бела голуба"*, Београд, 1989, стр. 226.

¹² Катарина Амброзић, *Надежда Петровић (1873-1915)*, Београд, 1978, стр. 490. Овај портрет део је сталне поставке спомен-збирке Павла Бељанског у Новом Саду.

¹³ Драгослав Адамовић, навед. дело, стр. 28.

писаца...Чини ми се да никад доцније, ни код нас ни на страни, нисам видела боље изведене представе Гетеовог *Едмунда*, Шилерових *Разбојника*..."¹⁴

После положеног матурског испита у Државној женској гимназији, 1912. године уписује чисту филозофију са класичним језицима на Филозофском факултету Универзитета у Београду. Период студирања је најсрећнији период њеног живота: "...не могу заборавити одушевљење које сам као студенткиња доживљавала све дубљим упознавањем филозофије и класичне културе. То одушевљење било је на врхунцу првих два семестра непосредно пред Први светски рат, кад сам била под зрачним, ничим непријатним замућеним сферама мисаоности и науке. Борављење на београдском универзитету пре Првог светског рата остало је заувек светла и света област моје меморије".¹⁵

У време када је Ксенија почињала своје студије, на факултету је неприкосновени ауторитет био професор Бранислав Петронијевић, метафизичар, ерудита, математичар и палеонтолог. Од његове воље, мишљења и оцене зависио је избор, напредовање и усавршавање наставника. "Петронијевић је био велики зналац, али и веома чудан човек. Филозоф своје врсте, апстрактан....Понекад је био неправичан према неким, али је изузетно много знао....На студенте је остављао дубок утисак својом ерудицијом...Знао је и да нас изведе на таблу, биле су то паклене муке, тражио је тада све, и математику и физику, све што смо већ позаборављали..."¹⁶, сећа се Ксенија. Уживао је глас веома строгог и циничног испитивача који нема стрпљења за педагошки рад са студентима. "У очима студената преображава се Петронијевић, у појединим тренуцима, у немилосрдног господара њихових судбина. 'Ових неколико дана били су ми врло непријатни', жали се млађана Ксенија пријатељици. 'Имали смо сви аферу са Браном. На последњем семинару био је толико одвратан, да је један ученик пао у несвест. Физиолошки су неиздржљиви његови часови: ја сам очекивала да свакога часа паднем мртва. Једна студенткиња је почела да плаче, а једна је отишла и никада више неће доћи.' "¹⁷

Врло је вероватно да је Петронијевић одмах уочио Ксенијин таленат за филозофију, јер је Ксенији лично задавао израду озбиљних радова из метафизике, које је она требало да заврши у врло кратком року.

¹⁴ Драгослав Савић, навед. дело, стр. 224.

¹⁵ Исто, стр. 225.

¹⁶ Драгослав Адамовић, навед. дело, стр. 29.

¹⁷ Љиљана Вулетић, *Живот и мисао Ксеније Атанасијевић*, Београд, 2005, стр. 21.

Јуна 1914. године почео је Први светски рат и рад на Универзитету је обустављен. Већина студената самостално учи код куће. Оба Ксенијина брата су отишла на фронт, и један од њих, Милутин, је и погинуо. "Београд је храбро подносио бомбардовање Аустријанаца, док су му најбољи синови, међу којима и мој брат, гинули."¹⁸ Песник Растко Петровић, Ксенијин друг из младости, такође је пошао у рат. Његова сестра, Надежда Петровић, преминула је од тифуса на фронту, 1915. године, као добровољна болничарка. Ова лична патња и губици су оставили великог трага на Ксенији. Дубоко је погођена ратном катастрофом и обилази београдска згаришта и рушевине. У рату је сазрела и као личност и као мислилац: "Не видим никаквог циља свеколиком егзистирању. Не видим зашто је добро победити неприлике и непријатеље, и учврстити се на својој животној позицији. Резултата у савком случају нема. Ништа не треба нарочито оплакивати, јер над свим треба нарицати. А ми што смо доживели ову катастрофу човечанства, шта ми још треба да радимо, и шта још треба да тврдимо и потврђујемо?"¹⁹

Крајем Првог светског рата настаје чувени Ксенијин портрет, дело Уроша Предића. Ксенија је тада имала двадесет три године. У једном стану у улици Мајора Илића, састајала се с неколико девојака и младића да би заједно свирали, јер је Ксенија изузетно волела и свирала клавир, па је била пијанисткиња на овим окупљањима.²⁰ Овде је навраћао и сликар Урош Предић где је налазио моделе за своје слике. Портрет који је тада насликао, Предић је држао на видном месту у свом атељеу све до своје смрти, када је портрет пренесен у Српску Академију наука и уметности, где се и данас налази. Не зна се шта се десило са репликом коју је поклонио Ксенији, након њене смрти 1981. године.

Након Првог светског рата, 1919. године, Ксенија покреће први српски послератни часопис, *Дан*, заједно са књижевником и преводиоцем Илијом М. Петровићем, који је окупио најзначајнија имена тадашње српске културе: у њему су текстове објављивали Станислав Винавер, Драгиша Васић, Милош Црњански, Аница Савић, Иво Андрић... *Дан* је био часопис за литературу и културне проблеме, али је кратко излазио.²¹ У њему је Ксенија објавила неколико прозних текстова. Иако је ускоро напустила писање уметничке прозе, никада није

¹⁸ Драгослав Савић, навед. дело, стр. 225

¹⁹ Љиљана Вулетић, навед. дело, стр. 27

²⁰ *Недељне новости*, 26.2.1967.

²¹ "Биографија др Ксеније Атанасијевић", Архивска грађа Одељења реткости Универзитетске библиотеке "Светозар Марковић" у Београду, 4435, стр. 1.

престала да учествује у књижевном животу, пишући приказе књига, есеје, студије и коментаре о различитим појавама и личностима из књижевности.

Рад на факултетима београдског универзитета је настављен 1919. године. Ксенијин професор, Бранислав Петронијевић, се вратио из Париза, где је био за време рата, и подржава Ксенијино напредовање у асистента. Највероватније је ово чинио јер је сматрао да ће она бити достојан сарадник, коментатор и популаризатор његовог филозофског учења у домаћој средини. Ову његову тежњу је уочио Драган Јеремић. "Петронијевић је, поглавито под утицајем великих метафизичара XVII века, дошао до својих најважнијих филозофских схватања, а у иностраним публикацијама их изложио пре Првог светског рата. После рата он је делимично превео на српско-хрватски језик и сажето изложио нека своја филозофска дела, покушавајући да их код нас популарише, али није имао већег успеха. То је било природно, пошто његова филозофија није имала везе са српском културном традицијом и друштвеном стварношћу. Зато су његова метафизика и хиперметафизика биле стране чак и његовим најбољим ученицима..."²² Да би своје дело утемељио у европску филозофску традицију, били су му потребни следбеници и сарадници. По свему судећи, ово су били мотиви да Петронијевић подржава Ксенију да постане прва жена универзитетски наставник у Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца. Нереално је било за очекивати да би само добре оцене њој омогућиле да то постане у једној родно хомогеној универзитетској средини.

Тему докторске тезе - учење ренесансног мислиоца Ђордана Бруна о троструком минимуму, које је он изложио у спису *De Triplici Minimo et Mensura* је Ксенија изабрала још 1919. године, и пре него што је завршила студије. Ова тема се није могла написати у Београду, јер у београдским библиотекама тог доба се нису ни могла наћи стара и ретка издања дела Ђордана Бруна. Зато Петронијевић предлаже да Ксенију Филозофски факултет пошаље на Женевски универзитет, да би тамо проучавала Брунове списе.

О разлозима за избор управо ове теме Ксенија каже: "Зашто сам за дисертацију изабрала Ђордана Бруна? Он је привидно био конфузан, али иза тога се скривало нешто ново и велико. И Петронијевић ме је гурао да слушам предавања о Бруну, ни он га није довољно знао, а требало му је то. Није ме њему толико привлачила његова лична трагедија колико цео његов живот. Био је човек огромне имагинације, невероватног знања, доброг срца, велике памети и - много лакомислен. Тиме ја објашњавам његову трагедију: веровао је да му се

²² Драган Јеремић, *О филозофији код Срба*, Београд, Плато, 1997, стр. 64-65.

ништа неће догодити. Иако оштроуман човек високе интелигенције, био је непоправљиво лакомислен, кожа ми се јежи кад помислим како је и каквим одљудима пао у руке."²³

У јануару 1920. године Ксенија је отпутовала у Женеву, на тромесечни студијски боравак. На женевском универзитету слушала је предавања тадашњих знаменитих европских професора филозофије - Ш. Вернера, Х. Хефдинга и других. У исто време и професор Петронијевић борави у Женеви, да би одржао неколико предавања. Ксенија предано изучава дела Ђордана Бруна и одушевљава се њиме. По читаве дане проводи у библиотеци и на предавањима. Ово јој не пада тешко, будући да је одлично познавала француски, немачки, енглески, руски, старогрчки и латински. Из њене преписке са најбољом другарицом Тиником Станковић²⁴ виде се њени страхови да неће испунити професорова очекивања везана за дисертацију. Уз тешкоће набавља једно ретко дело Ђордана Бруна, штампано у само три примерка, које су јој послали из циришке библиотеке. Оперу често посећује и ужива у делима Моцарта, Штрауса и Вагнера. Женевски универзитет критикује и сматра га далеко слабијим од београдског. У Женеви је прихватала позиве за дружење, али не и захтев колеге Душана Недељковића да се приклони руским бољшевицима. Попут Платона, сматрала је да комунизам није за масе.²⁵ Из Женеви се вратила половином марта 1920. године.

Ксенија Атанасијевић је дипломирала двадесет првог јуна 1920. године на Филозофском факултету чисту филозофију са примењеним филозофским дисциплинама и класичним језицима.²⁶ У припрему дипломског испита је уложила и физичку и умну снагу, толико, да се и разболела. Дипломски испит "се онда полагао седам дана, најпре два велика писмена задатка, па онда испитивање из свих предмета."²⁷ Ксенија је била једна од дванаест студенткиња које су те школске године дипломирале на Филозофском факултету.²⁸ Професор Петронијевић није штедео речи хвале за своју талентовану студенткињу, на шта је београдски свет одмах реаговао: кренуле су приче и трачеви о наводној вези између ње и самог

²³ Драгослав Адамовић, *Разговори са савременицима*, "Привредна штампа", Београд, 1982, стр. 29.

²⁴ Део ове преписке преноси Љиљана Вулетић у свом делу *Живот и мисао Ксеније Атанасијевић*, Београд, 2005, стр. 33-35.

²⁵ Весна Живковић, "Увек прва", *Политикин забавник*, <http://politikin-zabavnik.rs/clanci/uvek-prva> (04. 07. 2019.)

²⁶ Архив Србије, одељење у Железнику, Г 183, Министарство просвете, А 16/25, Досије Ксеније Атанасијевић.

²⁷ Драгослав Адамовић, навед. дело, стр. 26.

²⁸ "Статистички преглед дипломираних студената Филозофског факултета", *Женски покрет*, децембар 1932, стр. 183.

професора Петронијевића. Ксенија је била дубоко увређена. Чак размишља да захвали професору на сарадњи и да одустане од свог доктората.²⁹ Ипак, то се није догодило.

До тог тренутка, за малобројне факултетски образоване жене врхунац у каријери било је звање средњошколске професорке, лекарке или учитељице. На београдском универзитету није било жена међу наставницима. Упркос њеном успеху на дипломском испиту и Петронијевићевој намери да је доведе на факултет, Ксенијина будућност је била неизвесна.

Њени најгори страхови обистинили су се неколико месеци касније, када је 19. октобра 1920. године постављена за супленткињу у Трећој женској гимназији у Београду.³⁰ Ипак, наставила је сарадњу са професором Петронијевићем, јер жели да упише постдипломске студије и заврши докторат. Међу првима је који пишу о Петронијевићевој филозофији. Преводи са енглеског Петронијевићев текст *Словени у вишој науци*, а током 1921/22. излази у часопису *Мисао*, у три наставка, њен текст *Петронијевићеве формалне категорије*.³¹ Убрзо након што је постављена за супленткињу у Трећој женској гимназији, тражила је једногодишње одсуство да би путовала у Париз и наставила постдипломске студије. Ово одсуство је и добила.

У Паризу је уживала у свему што је волела, понајпре у музици: ту су концерти, опере, најновији филмови, позоришне представе... становала је у собици на булевару Сен Мишел. На Сорбони присуствује предавањима Леона Робена, Емила Брејеа, Леона Браншвига и других филозофа и научника... Ова предавања су била за њено интелектуално формирање, како је сама нагласила, од посебног значаја.³² На париском универзитету је наставила рад на докторској дисертацији који је започела у Женеви, и ускоро га завршава. У јануару 1922. је поново у Београду.

²⁹ Љиљана Вулетић, "Честитам Вам, госпођице, ушли сте у пакао!", *Политикин забавник*, <http://www.politika.rs/scc/clanak/126397/Cestitam-vam-gospodice-usli-ste-u-pakao> (04.07. 2019.)

³⁰ Архив Србије, одељење у Железнику, Г 183, Министарство просвете, А 16/25, Досије Ксеније Атанасијевић.

³¹ Зора Станковић, "Библиографија Ксеније Атанасијевић", *Филозофске студије*, Београд, бр.1, 1970, стр. 57

³² "Биографија др Ксеније Атанасијевић", Архивска грађа Одељења реткости Универзитетске библиотеке "Светозар Марковић" у Београду, 4435, стр. 2.

Слика 2. Докторска дисертација Ксеније Атанасијевић, *Бруново учење о најмањем*.

Преузето са: https://univerzitetska.blogspot.com/2014/11/blog-post_19.html

Прва

Двадесетог јануара 1922. године Ксенија Атанасијевић је постала прва жена која је на београдском универзитету стекла академску титулу доктора наука. Имала је свега двадесет осам година. Њена теза носила је назив *Бруново учење о најмањем*. Са највишом оценом је одбранила своју тезу пред испитном комисијом коју су чинили др Бранислав Петронијевић, др Драгиша Ђурић, др Никола Поповић, др Веселин Чајкановић и др Милутин Миланковић.³³

О самој одбрани свог докторског рада, која је тада била велики догађај за универзитетску средину, јер је у питању била једна жена, сведочи Ксенија: "Мој докторски испит био је врло свечан. Велика универзитетска сала била је дупке пуна студената и београдског света, тако да смо петорица мојих испитивача и ја једва дисали."³⁴ Међутим, ни Миланковић ни Петронијевић нису веровали да женска особа може да парира мушком уму. Стога су јој задали један тежак задатак из дискретне геометрије, који је она са лакоћом решила. Један од великих математичара је због тога упитао свог колегу: "Верујете ли Ви, драги колега, да је све у реду с хормонима ове младе даме?"³⁵

Докторска дисертација Ксеније Атанасијевић је једно од њених најзначајнијих филозофско - историјских дела. Скраћена верзија је објављена 1922. године на српском језику,³⁶ а дело је штампано и у Француској, 1923. године. Предмет ове дисертације јесте студија доктрине ренесансног мислиоца Ђордана Бруна "о последњим недељивим материје", како ју је он изложио у делу *De triplici minimo et mensura, ad trium speculativarum scientiarum et multarum activarum artium principia* (О троструком најмањем и мери, као принципима трију спекулативних наука и многих практичних вештина), које је штампано у Франкфурту 1591. године. Са каквим се све тешкоћама сусрела Ксенија као тумач Бруновог текста говори она сама у својој дисертацији: "Карактер дела *De triplici minimo* је метафизичко - математички. Метафизички део није одвојен од математичког: усред третирања метафизичких проблема наилазимо на математичка извођења; исто тако, чисто математичка извођења често прекидају

³³ "Биографија др Ксеније Атанасијевић", Архивска грађа Одељења реткости Универзитетске библиотеке "Светозар Марковић" у Београду, 4435, стр. 2.

³⁴ Драгослав Савић, *Београд "у пола четири код два бела голуба"*, Београд, 1989, стр. 226.

³⁵ George Vid Tomashevich, "Ksenija Atanasijević, Philosopher, Philologist and Fighter for Human Rights" (1894-1981), у: *Portraits of Serbian Achievers*, Toronto, 2000, стр. 158.

³⁶ Дело је штампала штампарија "Време", Балканска 5, у Београду.

метафизичке рефлексије. Ово дело носи на себи сва преимућства и све недостатке Брунове философије: у њему Бруно показује врло велику истанчаност духа тиме, што открива неколико истина које, конзеквентно развијене, воде правилном решењу неких метафизичких проблема, али њих Бруно, апсолутно неспособан за методично излагање, развија тако неозбиљно и фантастично, да се под теретом његових детињастих дедукција губи из вида њихова важност. *De triplici minimo* је непријатна мешавина некоректних хексаметара (Бруно очевидно имитује Ксенофона, Парменида, и, нарочито, Лукреција) и прозних схолија, које су на неким местима поетичније него стихови. Брунов стил има драмску живост, али је таман, хаотичан и претрпан метафорама."³⁷

Ксенијина студија је одмах добила високе оцене и у домаћој и у иностраној стручној јавности. Њено име се прочуло ван Краљевине. Приказ њеног дела излази у енглеским стручним часописима, чешким, италијанским.

Након одбране њене докторске дисертације, у академским круговима се водила велика расправа о њеној доцентури. На факултетима у целој краљевини Срба, Хрвата и Словенаца није било ниједне жене у наставничком звању доцента. Професор Петронијевић је подржавао Ксенијин избор у звање доцента, али су се остали професори двоумили. Неки су и предлагали да се са избором сачека док Ксенија не одштампа дисертацију на француском и док европска критика да свој суд о њеном делу. Ксенија је превела своје дело на француски, припремила га за штампу и чекала.

Уместо на Универзитет, Министарство просвете је четвртог октобра 1922. године поставило Ксенију за професорку гимназије у Нишу. Већ 30. октобра враћа је у Београд, у Другу женску гимназију.³⁸ Тадашња академска средина, изразито мушка, оклева да је прими. Српска интелигенција се, на жалост, не разликује много од народа, у коме је жена још уек у инфериорном положају према мушкарцу. Године 1922, потпуно тачно, професор права на универзитету у Београду Живојин М. Перић, примећује: "Мушки (мушкарци) су се делили стално у питањима устројства и управе друштвене као и у многим другим питањим, верским, филозофским, научним, уметничким, али једна ствар где се они никад нису размимоилазили, где су они увек били међу собом сагласни то је да је жена била инфериорна према човеку и да има да му буде потчињена...Режими су се мењали, али у погледу жене то је било равнодушно:

³⁷ Ксенија Атанасијевић, *Бруново учење о најмањем*, Београд, 1922, стр. 5.

³⁸ Архив Србије, одељење у Железнику, Г 183, Министарство просвете, А 16/25, Досије Ксеније Атанасијевић.

она је и у новоме режиму имала исти положај као и у староме, положај људског створења нижег ранга."³⁹

Перић, као правник, добро је познавао закон и знао да се тадашњи правни положај жене, према Грађанском законiku који је још увек био на снази, изједначавао са положајем малолетног лица. Жене које су тада и имале благонаклоне супруге, морале су тражити дозволу да би се негде запослиле. А Ксенија је, ни мање ни више, претендовала на управљање катедром, што је био случај без преседана у дотадашњој историји Универзитета.

Ксенија је била незадовољна статусом наставнице који јој је додељен. Толико је била огорчена на за њу тако низак положај, да нема записа у дневнику из тог периода у коме не доминира суморно расположење:

"7. септембар 1922. Још свега неколико дана далеко од јарма! Како не волим посао у гимназији који ме чека! Али, ваља се резигнирати: доба када сам могла нешто да волим давно је прошло!...

13. септембар 1922. ...Ништа не радим, ништа не предузимам. И као да воље за рад уопште и нема више у мени. За три дана треба редовно поћи у школу. Како ћу, Боже мој?... Како сам се варала, кад сам мислила да ћу моћи да се помирим с тим деградирањем?...

21. септембар 1922. Мислила сам синоћ свршићу, - после два дана проведена у оној згради. Да би се радило са децом, треба или имати врло много љубави, или бити потпуно туп. Љубави немам, а као да нисам ни сасвим тупа. Револтирана и уморна, са распомамљеним нервима и јаким болом у грлу, одвукла сам се кући. Не, ја ту нећу остати. Скупићу сву своју енергију да се ове беде спасем.

23. септембар 1922. ...Треба да што пре сазнам шта ме чека! По цену да дам оставку, нећу у гимназији да останем..."⁴⁰

Када је дошао тренутак потписивања предлога за Ксенијин избор у звање доцента, отворила се расправа да ли предлог уопште ставити на дневни ред. "Предлог да будем изабрана за доцента Филозофског факултета за катедру историја античке филозофије, потписали су професори др Бранислав Петронијевић, др Драгиша Ђурић и доцент Никола Поповић. Али, око стављања тог предлога на дневни ред седнице, настале су одмах многе компликације, изврдавања и одлагања. Неки универзитетски наставници нису могли ни да

³⁹ Љиљана Вулетић, *Живот и мисао Ксеније Атанасијевић*, Београд, 2005, стр. 44-46.

⁴⁰ Исто, стр. 46-47.

замисле могућност да једна млада девојка постане њихова колегиница, иако има све потребне услове за то звање. Професор др Милош Тривунац, на једној седници, бацио је бомбу, рекао је: 'Има крајева у Србији где жене љубе у руку млађе мушкарце, а ви хоћете да дате катедру доцента једној младој девојци!' " ⁴¹

Коначно, предлог је стављен на дневни ред и 20. октобра 1923. године Ксенија Атанасијевић је изабрана у звање доцента Филозофског факултета за предмет Историја класичне филозофије. За избор је гласало двадесет два члана Савета, а против један члан. У својој тридесетој години, Ксенија постаје прва жена доцент у Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца. Поздрављајући приступно Ксенијино предавање, тадашњи декан Филозофског факултета, професор Влада Петковић, пропратио је овај историјски избор следећим речима: "...Мени је врло мило, што ми је пало у део да госпођицу Атанасијевић уведем у дужност. Сматрајући приступно предавање госпођице Атанасијевић као датум у животу нашег Универзитета, који се увек одликовао својом слободоумношћу, још и као Лицеј и Велика Школа, и који је међу првим високо просветним институцијама у Европи допустио приступ жени као студенту, а сад даје приступ и жени - наставнику, - ја, у име филозофског факултета, желим госпођици др Атанасијевић најбољи успех, а вас, госпођице и господо, молим да њеним предавањима укажете ону пажњу, коју ће она у истини и заслуживати." ⁴²

Женски покрет, лист истоимене феминистичке организације чија је потпредседница једно време била Ксенија, пропратио је њен избор овим речима: "Са неописано пријатним узбуђењем доносимо вест, да је г-ђица др Ксенија Атанасијевић изабрана за доцента на Филозофском факултету Београдског Универзитета...Не само основна и средња, већ и највиша наша школа отвара своја врата жени, уступа јој катедру и поверава тако узвишен и тежак посао као што је ширење и усавршавање науке, васпитање интелекта у највишем смислу код младих генерација, које нам поред спремних људи дају и научнике, спремне да наставе рад старих и тиме омогуће стални ток научног прогреса. За нас је ово двоструко радостан догађај из овог разлога: уопште узевши, није тако тешка ствар добити универзитетску катедру; тешка је ствар заслужити универзитетску катедру, и људи, испуњењем овог другог, понекад и без њега, лако постижу оно прво. Ми дубоко верујемо, да код жена неће бити тај случај, оне ће увек морати заслужити универзитетску катедру, што

⁴¹ Драгослав Савић, *Београд "у пола четири код два бела голуба"*, Београд, 1989, стр. 227.

⁴² *Женски покрет*, св.1-2, јануар-фебруар 1924, стр. 115-116.

нам је уосталом нарочито мило, па тек је онда добити. Значи, до универзитетске катедре треба прећи две озбиљне препоне - заслужити је и добити је - г-ђица др Ксенија Атанасијевић их је обе сјајно прешла. Ми од свег срца поздрављамо овај срећно учињени избор универзитетског колегијума и убеђени смо, да ће се Университет само поносити својим најмлађим представником."⁴³

Слика 3. Фотографија Ксеније Атанасијевић на првој страни часописа *Женски покрет* за октобар 1923. године.

Преузето са:

http://www.digitalna.nb.rs/wb/NBS/casopisi_pretrazivi_po_datumu/p_195/1923/10/b008#page/1/mode/1up

⁴³ *Женски покрет*, св. 8, октобар, 1923, стр. 1.

Није случајно што је Ксенијина фотографија прва илустрација објављена у овом часопису. *Женски покрет* је био орган Београдског женског друштва, односно Друштва за просвећивање жене и заштиту њених права. Часопис је васпитавао жену у модерном духу рационализма и Ксенијиним портретом је и визуелно представио ту нову жену, као узор и модел нове идеалне жене свим другим женама. Нова идеална жена, стремљење феминистичких организација тог доба, је модерна и еманципована, и требало је да потисне онај стари тип жене формиран у контексту патријархалне и традиционалне средине. Ксенија Атанасијевић је својим деловањем, које није било ограничено приватним простором куће, већ сасвим окренуто јавности, и које је подразумевало сложеност и разнородност, од објављивања ауторских књига до предавања на Универзитету и Коларчевој задужбини, као и изношења властитог мишљења на страницама бројних листова, савршено одговарала идеализованом типу те "нове жене".

Ксенија је почела да предаје на Филозофском факултету јануара 1924. године. Ово је први пут да једна жена предаје на београдском универзитету, у до тада родно хомогеном наставничком колегијуму. Стрепела је како ће је прихватити. Када се први пут појавила на седници факултета, срдечно су је дочекали декан др Влада Петковић, Јован Цвијић и Веселин Чајкановић. Професор који је гласао против ње је пришао да јој се извини. Изјавио је да је тако поступио зато што је добио погрешне информације о њој. Михајло Петровић јој је стегао руку и рекао неколико утешних речи. На крају, чувени етнолог др Тихомир Ђорђевић јој је упутио речи којих ће се често сећати, и које су најбоље осликавале оно што ју је тек чекало у тој средини: "Честитам Вам, госпођице, ушли сте у пакао!" ⁴⁴

Оно што је тешило Ксенију била је чињеница да су је студенти одлично прихватили. Својим речима Ксенија описује своје почетке рада на факултету: "Поред тога, било је скоро уобичајено, да се доценти сматрају за подчињено особље, чије се мишљење на седницама није ни тражило, а ни слушало, а камоли уважавало. Ето, тако је било и, у таквој ситуацији, моја предавања студентима и мој рад на философији, који су одувек били мој живот - били су моја утеха." ⁴⁵

Током дванаест година које је провела предавајући класичну, средњовековну и новију филозофију и естетику на Филозофском факултету, до својевољног одлажења у

⁴⁴ Драгослав Савић, навед. дело, стр. 227.

⁴⁵ Исто, стр. 228.

превремену пензију, објавила је више од две стотине педесет радова из историје филозофије, етике, естетике, античке књижевности, српске народне књижевности и других области.⁴⁶ Писала је и научне студије, есеје, расправе, критике, приказе и чланке, који су објављивани на немачком, француском, холандском, чешком и бугарском. Писала је за многе часописе, домаће и европске и била редован сарадник најважнијих дневних листова у земљи. У овом периоду, од 1929. до 1930. године објављено је и њено дело у два тома, *Филозофски фрагменти*.

Колико је била авангардни дух види се и по томе што су је привлачиле и инспирисале не само модерне идеје него и могућности једног новог медија, какав је, између два светска рата, био Радио Београд, преко чијих је дугих и кратких таласа одржала десетине предавања. Међу првим женама у ондашњој средини је изабрана, 1928. године, за чланицу ПЕН клуба.⁴⁷ Држала је јавна предавања на Народном универзитету, на Коларчевом универзитету, чија је еминентна сарадница била од самог његовог оснивања, потом у феминистичким и другим организацијама у Београду, али и у Атини, Паризу, Софији, највише из филозофије, потом из књижевности и феминизма. Била је једна од чланица које су основале Удружење књижевника, чланица клуба независних књижевника, а од 1928. године чланица оснивач *Collegium Musicum*-а београдског универзитета.⁴⁸ Залагала се за то да се у настави филозофије обухвате сви периоди историје филозофије, као и то да се она обогаћује и осавремењује увођењем нових филозофских учења и идеја. Такође се залагала да се настава не своди само на стицање знања, већ да се негује и развија филозофско мишљење. Ксенијини радови прате предавања која је држала студентима. Пошто готово ништа од онога о чему је она предавала није било преведено на српски језик, њени радови су представљали за студенте први додир са античким узорима. У овоме се огледа велики педагошки интерес Ксеније.

Постоји неколико сведочења о Ксенијиним предавањима. Светислав Марић је запазио да се она "издиже изнад хладног приказивања филозофских доктрина, и даје карактеристику личности."⁴⁹ Ксенијина студенткиња, касније позната филозофкиња др Загорка Мићић говори о Ксенији у врло лепом светлу: "Слушала сам је као студент кратко време и та су предавања

⁴⁶ Зора Станковић, "Библиографија Ксеније Атанасијевић", *Филозофске студије*, бр. 1, 1970, стр. 57-64.

⁴⁷ Српски ПЕН центар основан је 1926. године као први ПЕН клуб у Југославији, и окупљао је песнике, есејисте и новелисте.

⁴⁸ "Биографија др Ксеније Атанасијевић", Архивска грађа Одељења реткости Универзитетске библиотеке "Светозар Марковић" у Београду, 4435, стр. 2.

⁴⁹ Светислав Марић, "Филозофија у нас", у: *О српској филозофији*, Плато, 2003, стр. 161.

била изванредно припремљена. Могла сам их поредити са предавањима на Универзитету у Берлину, одакле сам дошла. Морам споменути да мене за Ксенију везују и дуги лични контакти у различитим добима њеног и мог живота. Срела сам је и видела кад је бранила своју одличну докторску тезу, видела сам је у време њеног друштвеног успона и кад је дошло до њеног повлачења. Саветовала сам се некада с њом и о своме раду и увек добијала добра упутства и искрену помоћ."⁵⁰

Ксенијина универзитетска каријера ће показати колико је тадашња позиција жене била неприлагођена за живот међу мушкарцима од науке и остаје пример трагичног судара утопистичког модела жене који је промовисан у медијима и грађанске реалности.

⁵⁰ Др Павле Б. Бубања, *Стварање филозофије*, Загорка Мићић "Треба васионски уздићи свет", Крушевац, Багдала, 1992, стр. 111.

Слика 4. Фотографија Ксеније Атанасијевић, снимљена тридесетих година XX века.

Преузето са: <https://citymagazine.rs/clanak/ksenija-atanasijevic-prva-zena-koja-je-doktorirala-u-srbiji>

Сукоб

Највећи противници Ксенијини, од самог почетка њене универзитетске каријере, су биле њене колеге, изнад свих др Никола Поповић, који је редовно један део својих часова посвећивао нападању Ксеније пред студентима,⁵¹ иако је био један од потписника реферата који је препоручује за доцента. На све начине су покушавали да се оспоре њени стручни квалитети, односно компетентност за положај на којем се налазила. Трудила се да у научном раду остане независна, а да се на Универзитету не приклони ниједној групи.

Упркос свим непријатностима које је доживљавала, ово је изузетно плодан период у Ксенијином животу. Поред тога што активно предаје, она и пише и објављује своја дела. Првог јуна 1924. године објављује критику књиге свог колеге Николе Поповића.⁵² Поповић није реаговао на њену критику. Али, убрзо су се појавиле критике и од других колега на његова дела. И Владимир Вујић је дао негативан приказ једне друге књиге Николе Поповића.

Полемика се наравно наставила. Одвојено, свако за себе, Владимир Вујић и Ксенија Атанасијевић објављују одговоре у фебруарским бројевима часописа *Мисао* за 1926. годину. Под насловом *Поводом случаја г. Николе Поповића* њихови одговори су публиковани у једном сепарату.⁵³ Ксенија истиче да Никола Поповић у свом одговору није поменуо све своје критичаре, него само њу и Владимира Вујића. "Зашто није узео у обзир све своје критичаре? Јер, у колико се код нас у опште писало о г. Поповићу, сви су судови били једногласно негативни. Тако је, на пример, г. Милорад Ванлић, професор, написао врло неповољну и лепо документовану критику о *Три предавања из философије* г. Поповића у *Новоме Животу* (од 5. јула 1924. г.)...Затим да поменемо још само г. Светислава Марића, професора, који у својој студији *Филозофија у нас (Летопис Матице Српске* од јануара 1925.г.) овако карактерише г. Поповића: 'Он се бави логиком, али је издао само своју докторску тезу *Учење о дискретном простору*...Он је без оригиналних мисли и без живог излагања'...Г. Поповића је, очевидно, јако разгневио мој приказ на његова *Три предавања из философије*...Далеко од тога да ма и

⁵¹ Љиљана Вулетић, *Живот и мисао Ксеније Атанасијевић*, Београд, 2005, стр. 52.

⁵² Ксенија Атанасијевић, "Др Никола Поповић, *Три предавања из философије*", *Српски Књижевни Гласник*, јун, 1924, стр. 232-234.

⁵³ В. Вујић, К. Атанасијевић, *Поводом случаја г. Николе Поповића*, Београд, 1926.

једном речју побије моје мишљење о његовој књизи, г. Поповић ми упућује врло тешке и незгодне изразе..."⁵⁴

На ове критике Никола Поповић није одговарао, али се зато у расправу укључио Бранислав Петронијевић, који је одбацио Ксенијине и Вујићеве приговоре као неприхватљиве. После овога нико се више није јављао и тиме је ова полемика окончана. За две године, колико је трајала, постављено је, у ствари, питање стања филозофског мишљења у тадашњој домаћој средини и наговештена је смена генерација у српској филозофији. Ксенија Атанасијевић је својим учешћем у овој полемици допринела ширини тематике и њеном значају. Могући сукоб генерација се није одиграо али се оцртала линија између старијих и млађих филозофа, између до тада доминантне метафизичке и ирационалистичке и модерне филозофске оријентације која се тек рађала.

Након четири године у звању доцента, Ксенија Атанасијевић је, 29. марта 1928. године, на седници Савета Филозофског факултета, једногласно изабрана за ванредног професора за целокупну историју филозофије.⁵⁵ Предлог за избор у више звање написао је др Бранислав Петронијевић, а потписали су га др Никола Поповић и др Драгиша Ђурић.⁵⁶ Да би постала пуноважна, одлука надлежног факултета о унапређењу у звање ванредног или редовног професора морала се доставити на разматрање вишем телу - Универзитетском већу, које је једино имало законско овлашћење да одлуку факултета потврди или поништи. Ксенијини непријатељи су ову процедуру искористили да се обрачунају са њом. Тада већ у пензији, огласио се професор Бранислав Петронијевић, који је упутио Универзитетском већу представку против избора Ксеније Атанасијевић за ванредног професора за целокупну историју филозофије:

" Универзитетском Већу,

Поводом избора гђце Др. Ксеније Атанасијевић за ванредног и г-на Др. Драгише Ђурића за редовног професора у филозофском факултету, потписани налази да му је дужност да стави следеће примедбе.

Гђца Атанасијевић бирана је за ванредног професора на основу предлога који је потписани написао а примили га за свој г. др. Никола Поповић и др. Драгиша Ђурић.

У томе предлогу гђца Атанасијевић предложена је за Историју филозофије с тим да

⁵⁴ Исто, стр. 8-9.

⁵⁵ Архив Југославије, Министарство просвете Краљевине Југославије, 66, 81.

⁵⁶ АЈ, 66, 81.

своја предавања ограничи као и досада на Историју старе филозофије. Налазимо да је Савет филозофског факултета погрешио када је изабрао гђцу Атанасијевићеву за целокупну Историју филозофије, пошто гђца Атанасијевићева није у стању предавати Историју новије филозофије, и то зато што она њене проблеме не разуме у оној мери у којој је то једном наставнику потребно (као што је то очито показао г-н др. Никола Поповић у своме одговору на једну критику гђце Атанасијевићеве). Ако нема законске могућности да гђца Атанасијевићева буде унапређена за ванредног професора за историју старе филозофије, по ишљењу потписаног биће већа штета од проширења њених предавања на целокупну Историју филозофије него што ће бити неправда која ће се гђци Атанасијевићу учинити ако и даље остане доцент (пошто и иначе њени радови од избора за доцента не стоје на оној висини на којој су стајали радови који су јој омогућили доцентуру).

Односно избора г-на др-а Д. Ђурића за редовног професора потписани налази да је тај избор Савет филозофског факултета требао извршити на основу његовог предлога, а разлози за то налазе се у самом предлогу.

*15-ог Маја, 1928,
у Београду.*

*Др. Бранислав Петронијевић,
проф. Универзитета у пензији.*⁵⁷

Савет Филозофског факултета упутио је Универзитетском већу на разматрање свој једногласно донети предлог за унапређење Ксеније Атанасијевић у звање ванредног професора. На седници овог већа, одржаној 23. јуна 1928. године, на којој је требало потврдити избор Ксеније у звање ванредног професора, долази до прве у низу оптужби које су је задесиле. Милоје Васић, професор археологије, оптужио ју је за плагијат. Наводно је Ксенија цитирала текстуално једног писца, не означивши ни њега ни његов рад. Како ова

⁵⁷ АЈ, 66, 81.

чињеница није била позната приликом њеног избора, Веће је одлучило да се избор врати Савету Филозофског факултета на поновно разматрање.⁵⁸

Овом одлуком је у ствари отпочела организована кампања против Ксеније која је и довела до њеног удаљавања са факултета. У тој кампањи њени непријатељи ће јој оспоравати избор за ванредног професора, па и за доцента, измишљајући чињенице против ње и оптужујући је.

Три дана након ове седнице на којој је др Милоје Васић изнео оптужбу за плагијат, Савет Филозофског факултета је изабрао комисију, 26. јуна 1928. године, која је требало да провери истинитост оптужбе против Ксеније Атанасијевић.⁵⁹ Чланови комисије били су: др Павле Поповић, др Веселин Чајкановић и др Виктор Новак. Касније су комисији придодати и др Богдан Поповић и др Никола Вулић. Ова комисија је одржала девет седница. Ксенија је саслушана више пута. Комисија је оценила као "позајмицу" њено коришћење "помоћне литературе", а у свом извештају наводи да "инкриминисана места обухватају махом опште историјске чињенице и биографске податке о филозофима..."⁶⁰ Разматрајући извештај комисије, Савет филозофског факултета га је само усвојио, али у својој одлуци не предлаже и не доноси никакву санкцију, већ само даје Ксенији неколико препорука и "има пуно уверење да ће се г-ца Атанасијевић у будуће држати ових начела и у популарним чланцима и предавањима и оправдати поверење које јој је указано пријемом у ред универзитетских наставника и предлогом за даље напредовање у служби."⁶¹

Извештај комисије није предочен широј јавности, нема записника са састанака комисије, а у документацији Филозофског факултета и београдског универзитета нема овог извештаја.⁶² Тек седам година након састављања овог извештаја, 1935. ректор београдског универзитета Владимир Ћоровић, у листу *Политика*, 1. децембра 1935. навео је у целини овај извештај. Ово је уједно и једини писани траг извештаја. За саму Ксенију обелодањивање овог документа је било од изузетне важности, јер се једино из њега види колика је њена наводна кривица. Обелодањивање је, наравно, стигло прекасно, кад је њеном професионалном и

⁵⁸ АЈ, 66, 81.

⁵⁹ АЈ, 66, 81.

⁶⁰ "Ректорат универзитета у Београду о случају др Ксеније Атанасијевић", *Политика*, 1. децембар 1935.

⁶¹ АЈ, 66, 81.

⁶² Љиљана Вулетић, *Живот и мисао Ксеније Атанасијевић*, Београд, 2005, стр. 74.

личном угледу већ направљена непоправљива штета. До неслућених размера су нарастале приче о томе да је све што је Ксенија написала - плагијат.

У изводу из записника седнице Универзитетског већа од 24. новембра 1928. године у петој тачки наводи се да је Савет филозофског факултета одлучио да је питање о избору Ксеније Атанасијевић за ванредног професора на неко време скинут с дневног реда.⁶³ Ова одлука Савета је разматрана на седницама Универзитетског већа 24. новембра и 7. децембра 1928. године. На седници од 24. новембра ректор је известио о акту Филозофског факултета којим се избор Ксеније Атанасијевић за ванредног професора скида с дневног реда. На седници од 7. децембра, Живојин Перић, професор грађанског права на Правном факултету у Београду је указивао на то да је Филозофски факултет таквим вођењем процедуре озбиљно нарушио закон, а да је Ксенија оштећена, као и то да она има законско право да се, као оштећена, жали Државном савету. Сматрао је да је Савет требало да испита чињенице изнете против Ксеније од стране професора Васића, да те чињенице квалификује и да, са истрагом и оваквом квалификацијом, свој ранији избор Ксеније за ванредног професора пошаље поново Већу на решење. Веће је требало да избор или потврди или одбаци. Међутим, на његова упозорења се није реаговало. Професор Живојин Перић је желео да се удаљи од оваквог погрешног вођења процедуре и нарушавања законских одредби, те је своје излагање доставио званичним путем ректору Универзитета и тражио да оно уђе у књигу записника са седница Универзитетског већа у потпуности, што је и учињено. Захваљујући томе постоји анализа правних аспеката читавог случаја.⁶⁴

⁶³ АЈ, 66, 81.

⁶⁴ АЈ, 66, 81.

31 глас против

Од седнице која је одржана 7. децембра 1928. па све до 1930. године, читав случај је мировао. Ксенијини непријатељи се нису оглашавали. У пролеће 1930. покренули су иницијативу да се избор поново упути Већу на коначно решење. У извештају са седнице од 9. априла 1930. стоји да "Савет...налази да не може остати при свом ранијем предлогу за избор г-це Атанасијевић за ванредног професора."⁶⁵ На овакву одлуку Савета Ксенија је поднела оставку на своје место. Оставка, међутим, није прихваћена у Министарству просвете.

Њен избор за ванредног професора поново доспева пред Универзитетско веће 31. маја 1930. године. Захваљујући великом броју уздржаних, Ксенијин избор није потврђен. Из записника са ове седнице се види колико су поједине колеге тежиле да је по сваку цену уклоне са факултета, измишљајући оптужбе на њен рачун. Сам декан Филозофског факултета, Милорад Поповић "наглашава да је сада мање реч о стручним квалификацијама г-ђице Атанасијевић, већ је тежиште целог питања у њеним моралним квалификацијама."⁶⁶ Никола Вулић, професор опште историје старог века "истиче и њено некоректно понашање и према г. Поповић Богдану...Говори о новим радовима г-ђице Атанасијевић (*Филозофски фрагменти*) и тврди да нити имају везе са науком, нити вреде уопште."⁶⁷ Коначно, за њен избор је гласало 2, против 21, а од гласања се уздржало 20. Тако је осујећено напредовање Ксеније Атанасијевић у више звање.

Ипак, удаљити је са факултета није било тако једноставно, јер није било ни стварних ни формално-правних разлога. Нова прилика се Ксенијиним непријатељима указала када је уведена обавеза реизбора доцента сваких пет година. Савет Филозофског факултета је, на једној ноћној седници, 24. октобра 1935. године, донео одлуку да се не обнови њен избор за доцента. Одлука је донесена са 31 гласом против и са 2 гласа за обнову избора. Из садржаја реферата се види да је унапред било одлучено да се Ксенијин избор не обнови. Реферат су саставили др Драгиша Ђурић и др Никола Поповић:

⁶⁵ АЈ, 66, 81.

⁶⁶ АЈ, 66, 81.

⁶⁷ АЈ, 66, 81.

"Савету Филозофског факултета

Према одлуци Савета Филозофског факултета од 19. II 1935.г., потписанима је част поднети следећи реферат о доценту г-ци Др Ксенији Атанасијевић чији се избор према чл. 128 Опште уредбе универзитета мора обновити у току месеца октобра ове године.

Г-ца Др Ксенија Атанасијевић била је године 1928. декретом Господина Министра просвете потврђена за универзитетског доцента без претходног избора од стране Факултета, а на основу тога што је била раније у Факултету изабрана за ванредног професора за историју филозофије на предлог долепотписаних, па је тај предлог по предлогу Факултета поништен у Професорском већу Универзитета.

Сходно горњој одлуци Савета Факултета потписани су се ставили у личну везу са г-цом К. Атанасијевић и умолили су је да им достави своје радове које је објавила у току последњих пет година. Г-ца К. Атанасијевић није се одазвала томе позиву, већ је изрично изјавила једноме од потписаних да ће поднети молбу за пензију. Услед тога потписани нису били у стању да оцене стручну и научну вредност тих радова г-це Атанасијевић. Ипак су потписани у колико су им њени радови познати мишљења да би се г-ца Атанасијевић на основу њених стручних радова могла поново изабрати за доцента за грчку историју филозофије.

19. X. 1935 г.

Београд

Др. Драгиша М. Ђурић, проф. Унив.

Др. Ник. М. Поповић"⁶⁸

Сутрадан, Ксенија се обратила јавности писмом које је објављено у листу *Политика*, 26. октобра 1935. године. "...Знајући која се врста квалификација узима на Филозофском факултету београдског универзитета у обзир за службено напредовање наставника, - ја сам, први пут још маја месеца ове године, а затим пре десет дана, поднела господину министру просвете молбу да, као надзорна власт, не одобри незаконито стављање мога избора за

⁶⁸ Архив Србије, одељење у Железнику, Г 208, Филозофски факултет - општа архива, ф 6, 1934-1937.

доцента на дневни ред; у противном да ме, по свом дискреционом праву, одмах пензионише, - јер је за мене могао доћи у обзир само избор за ванредног професора."⁶⁹

Након оваквог Ксенијиног отвореног писма уследила је бурна реакција јавности. Одржано је више скупова интелектуалаца, огласили су се угледни појединци и удружења. Сви су стали у одбрану Ксеније. У јавности се отворено почело говорити о плагијатима универзитетских професора о којима се до тада ћутало и о начинима на које поједини напредују у служби. Веома добру и верну слику о великој подршци коју је Ксенија тада имала доносе многобројни чланци који су излазили у тадашњој штампи и они су драгоцен документ о овој највећој афери на београдском универзитету. На страницама новина развила се права дебата поводом њеног уклањања са факултета, у коју се повремено укључивала и Ксенија. Скоро све престоничке новине су писале о овим збивањима. Дневни листови *Време* и *Правда* су сваки дан објављивали чланке. *Време*, у чланку од 27. октобра 1935. године преноси: "На Универзитету нико неће да да објашњење зашто није изабрана за професора г-ца др Ксенија Атанасијевић". Два дана касније, у уторак, 29. октобра исте године, *Време* је објавило изјаву коју је потписало сто седамдесет "жена слободних професија и јавних радница", међу којима су биле књижевнице Десанка Максимовић, Ида Руђанин, Јела Спиридоновић-Савић, Јулка Хлапец-Ђорђевић, потом сликарке Бета Вукановић и Зора Петровић, професорке Марта Магазиновић и Нада Стоиљковић, председница Кола српских сестара Ангелина Одавић и многе друге истакнуте жене тог доба. Немогућност да Ксенија настави свој рад на факултету је дубоко узнемирила женски свет. Оне су једногласно осудиле овај поступак факултета и закључиле да се уклањањем једине жене професорке на Универзитету поткопавају темељи културног и цивилизованог друштва. "... Београдски универзитет, на којем је била једна једина жена доцент гђица др Ксенија Атанасијевић, сматрао је за допуштено да и ту једну жену уклони са нашег највишег просветног завода само зато, што је та жена - поштен радник... Улажући пред лицем јавности свој протест против гажења свију дужних обзира чак и према једној од најдостојнијих и најспособнијих жена у нашем народу, сматрамо за потребно изјавити, да овакви поступци можда невидљиво, али сигурно, руше саме основе на којима мора почивати свако културно друштво."⁷⁰ У *Времену* је чланак о Ксенијином случају објавила и угледна књижевница и феминисткиња др Јулка Хлапец-Ђорђевић, дајући јој тако

⁶⁹ "Изјава гце др Ксеније Атанасијевић", *Политика*, 26. октобар 1935.

⁷⁰ "Поводом случаја гђице др Ксеније Атанасијевић - Изјава жена слободних професија и јавних радница", *Време*, 29. октобар 1935.

подршку.⁷¹ Неколико дана касније, 5. новембра, у истим новинама, огласила се и књижевница Јела Спиридоновић-Савић. У свом чланку "Судбина философа-моралисте у нашој средини", она је написала следеће: "...Да ли живот супериорних људи, људи у нашој средини, мора заиста увек да буде једна вечна калварија: неразумевања, мизерија, моралних страдања? Да ли сваки корак мора бити крваво обележен? Да ли ће се и код нас једном моћи стварати с више сигурности, с више мирноће и разумевања?...Поред своје ерудиције, поред изванредне способности да зађе до саме сржи свих проблема и доктрина, она има један изванредан Богом дани дар предавача, тј. моћ да преда другима своје знање, што је у случају држања једне катедре од превасходне важности. Оно што нам се у многим системима чинило круто, дрвено, тешко схватљиво, озарено мисаоношћу ове ретке жене, зазеленело би као грана на пролетњем ветру и процвало јасно пред нама. Отуда са свих страна тај болан крик поводом уклањања њеног са катедре. Јер ту не губи само Университет, но *ми*, но *наша* деца, која имају да прођу кроз ту највишу просветну институцију, која јесте: *наше* опште добро, *наша* културна тековина."⁷² И делују пророчки ове следеће њене речи: "Године ће проћи, генерације ће смењивати генерације и нас давно међ живима више неће бити. Али једнога дана нагнуће се над делима наше *прве жене филозофа* глава каквог истраживача наших дана и са дивљењем према дубини концепција, интензитету рада, монашкој преданости стварању, грчкој луцидности, оштром критицизму и све то изражено поетско полетним стилем наше философиње, имаће свакако израз честитог револта ил бола ил ироничан осмех према ономе, што је ова супериорна жена упркос својој високој вредности од својих савременика доживела."⁷³

Међутим, званичне представнице феминисткиња, Милена Атанацковић, председница Женског покрета и Паулина Лебл-Албала, председница Удружења универзитетски образованих жена, нису ставиле потпис на апел интелектуалки. Заједничка објава ових удружења у *Времену* од 1. новембра 1935. није била у складу са јавно прокламованим циљевима тих удружења, а то су били борба за еманципацију жена и одбрана професионалних интереса жена. Иако изјављују жаљење због одлуке да се Ксенија удаљи из универзитетске средине, оне такође изјављују: "...С друге стране, наше феминистичке

⁷¹ Др Јулка Хлапец-Ђорђевић, "Једна наша угледна жена о случају избора на београдском универзитету", *Време*, 31. октобар 1935.

⁷² Јела Спиридоновић-Савић, "Судбина философа-моралисте у нашој средини", *Време*, 5. новембар 1935.

⁷³ Исто.

организације су морале застати пред оваквом одлуком Савета философског факултета - једног форума, чији се ауторитет мора признати. Осетило се да се не може заузети одређени став, пре него што се не затраже разлози који су руководили Савет философског факултета да донесе овакву одлуку. Решено је стога да се замоли г. ректор да, у колико је могуће, изложи разлоге.⁷⁴

Иако је имала само четрдесет једну годину, Ксенија је затражила од министра просвете да је пензионише. Ову њену изјаву пренело је *Време* у чланку од 7. новембра 1935. године.⁷⁵ Њен захтев је одбијен. Универзитетске власти не дају никакво објашњење зашто је она уопште и уклоњена са катедре. Јавно мњење се не смирује

Десетог новембра 1935. одржана је протестна конференција књижевника, интелектуалаца, уметника, професора и новинара. Учесници конференције били су Момчило Настасијевић, Милосав Јелић, Сима Пандуровић, Милан Рајић, Димитрије Ковачевић и други. Конференција је осудила поступак Универзитета према Ксенији и закључила да је њен случај "од великог и ширег значаја...ствар целе земље"⁷⁶. На конференцији је истакнуто да "нико није доказао 'плагијат' г-це Атанасијевић"⁷⁷. Изнете су директне оптужбе против појединих професора који заузимају висока места на Универзитету: "...опскурни и невиђени напредују и долазе до професуре...задржан је један доцент који од 1921. године па за десет година није написао ни један једини рад, задржан је један професор Универзитета, који је пред државним судом одговарао за насиље над једном девојком, и та ствар је заташкана...На Универзитету просперирају они који умеју да ласкају и пузе...Случај са г-цом Атанасијевић показује најбоље како је велика криза морала у нашој средини, а нарочито на врху једне високе институције као што је Универзитет, где су зацариле интриге и подметања..."⁷⁸

На овој конференцији књижевник и Ксенијин пријатељ, Сима Пандуровић је одржао говор, који је имао великог одјека у јавности. Сам говор је објављен као сепарат, под насловом *Филозофски факултет и др Ксенија Атанасијевић*. У свом говору он отворено напада професора Васића да нема никакве везе са филозофијом, а оптужује Ксенију за

⁷⁴ "Наше феминисткиње о случају г-це Ксеније Атанасијевић", *Време*, 1. новембар 1935.

⁷⁵ "Г-ца Ксенија Атанасијевић је тражила пензију, јер не жели да остане на Универзитету", *Време*, 7. новембар 1935.

⁷⁶ "Мушкарци, виђени интелектуалци, стављају се у одбрану једне угледне жене - Протестна конференција интелектуалаца и јавних радника поводом случаја г-це Ксеније Атанасијевић", *Време*, 11. новембар 1935.

⁷⁷ Исто.

⁷⁸ Исто.

плагијат из те области, потом да не зна енглески, а преузима на себе да преводи дела са тог језика. Говори о томе да је Ксенијиним непријатељима било мрско гледати жену таквог угледа и такве оригиналности, јер о њима нико никад није говорио, или бар не без подсмеха. Интриге и клевете уперене против ње су створене из чисте мржње према њој: "Наша философиња, дакле, госпође и господо, била је жртва клевета, недостојних интрига и простог насиља над правдом, моралом и самим законима. Бивши министар просвете г. Ћирић казао је лично гђици Атанасијевић да му је ректор универзитета г. др Ћоровић рекао да наша философиња не може никад постати професор, јер се противу ње сувише ангажовао редовни професор, чији је рођени брат још и министар унутрашњих дела..."⁷⁹

Ксенија и даље упорно инсистира да се јавно изнесу разлози њеног удаљавања са факултета. *Време* од 12. новембра 1935. године преноси њену изјаву, у којој се Ксенија захваљује свима на свеколикој подршци која јој је пружена. Потом излаже да се у реферату, који је комисија, образована да испита која је то места Ксенија наводно плагирала, прочитала у Филозофском факултету, констатовано "да се места, инкриминисана од др Васића, односе на историјске чињенице и податке."⁸⁰ У питању су биле опште познате историјске чињенице. Такође наводи да је ректор Универзитета дао исказ двома госпођама, председницама двеју организација, које су дошле код њега да се распитају о Ксенијином случају, да Ксенија није удаљена са факултета због плагијата, већ из сасвим других разлога.

Саму оптужбу за плагијат је коначно оборио Владимир Дворниковић, професор на Загребачком универзитету, који је отворено написао да оптужба др Милоја Васића за плагијат није никада озбиљно ни схваћена од оних који познају струку. По његовим речима, "радило се о цитирању неколико општих историјских дата и чињеница које уопште немају никаквог аутора, већ су документа опште природе, садржана у историјским сведочанствима енциклопедијске краткоће...свакоме је слободно да се послужи тим историјским аксиомима по вољи...Може ли неко, на пример, да сматра плагијатором некога ко каже земља је округла. Та констатација иако има давног аутора, постала је једна научна подлога у виду опште својине...Гђица Атанасијевић је можда крива што је до сада дала 250 научних дела, оригиналних и савесних, и што је била најмаркантнији научник на нашој *Alma mater*...То је ето некима могао да буде трун у оку! То је оно очајање немоћног у стварању, очајање које се

⁷⁹ Сима Пандуровић, *Филозофски факултет и др Ксенија Атанасијевић*, Београд, 1935, стр. 10.

⁸⁰ "После удаљења једне заслужне жене-научника са велике школе", *Време*, 12. новембар 1935.

резултује потом у ниподаштавању, игноранцији умно моћнијег и радно способнијег. Каква бедна слика! Гђица Атанасијевић је научни капацитет без мане. Одбацивање ове жене са Универзитета је у својим разлозима необјективно. То је непобитна чињеница и непобитна брука наше науке..."⁸¹

Са записника седница Универзитетског Сената, тела које су сачињавали ректор, проректор, декани и продекани факултета из 1935. године види се да су сазване две седнице на којима је расправљано о одлуци Филозофског факултета да не обнови избор Ксеније Атанасијевић. На седници одржаној 12. новембра Универзитетски сенат је о овој одлуци факултета званично информисан. Међутим, због тога што су наставници са других факултета изразили мишљење да је њен избор незаконито стављен на дневни ред Савета Филозофског факултета 24. октобра 1935, кад она није изабрана, Универзитетски сенат се обратио Савету Правног факултета за стручно мишљење.

Поступајући према овом захтеву, Правни факултет је одржао седницу 18. новембра и донео одлуку да петогодишњи рок за поновни избор доцента, који су у тренутку ступања на снагу Закона о универзитетима имали више од пет година у служби, почиње од 1. априла 1931. године.⁸² Ово је значило да Ксенијин реизбор за доцента није могао бити стављен на разматрање 24. октобра 1935, него у марту 1936, дакле тек шест месеци касније и да је Филозофски факултет поступио незаконито.

На седници од 19. новембра 1935. Универзитетски сенат је једногласно усвојио мишљење Правног факултета и решава да се предмет о поновном Ксенијином избору врати на надлежни поступак.⁸³ Упућен је званични допис Деканату филозофског факултета о одлукама са ових двеју седница.

Међутим, иако је Универзитетски сенат једногласно усвојио тумачење стручњака Правног факултета и на основу тога донео мишљење да се одлука Савета филозофског факултета поништи, а да се избор обави у законском року, Филозофски факултет по овом питању ништа није предузео. Као чланови Универзитетског сената, ову одлуку су званично усвојили ректор београдског универзитета Владимир Ћоровић и тада већ декан Филозофског факултета др Никола Поповић, али ништа нису учинили. Штавише, кампања против Ксеније

⁸¹ Слободанка Аст, "Клевете о плагијату", *Време*, <https://www.vreme.com/cms/view.php?id=415640>, (10. 07. 2019.)

⁸² Архив Србије, одељење у Железнику, Г 208, Филозофски факултет, општа архива, ф. 6, 1934-1937.

⁸³ Архив Србије, одељење у Железнику, Г 200, Записници седница Универзитетског сената, књ. 12, стр. 481-482.

се наставља. У јавности се појављују различити разлози Ксенијине неподобности за рад на факултету. У појединим листовима се појављују анонимни натписи чији је циљ нарушавање њеног угледа.

Један од тих натписа демантовала је Ксенија у чланку који је објавило *Време*, 28. новембра 1935: "...У листу *Слободна реч*, бр. 35 изашао је један анонимни напис, од почетка до краја неистинит, који, очевидно, жели да унесе забуну у необавештену публику... Није истина да сам од 'сто и неколико гласова' добила за себе само два гласа; него је истина да је о моме положају на тој ноћној седници решавало свега двадесет лица; ...Инфамна је лаж да сам ја инсистирала да се мој избор стави на дневни ред пре законског рока, и да је Филозофски факултет, на моје наваљивање, повредио закон...Монструозна је лаж да сам у пленуму тврдила да ћу отићи у Холандију где ми је понуђена катедра ако ме београдски факултет не изабере за професора. Исто тако је монструозна лаж да ми је у пленуму показано писмо неког холандског универзитета, кад сам у њему наваљивала да мој избор незаконито ставе на дневни ред, - него је истина да се у пленуму уопште нисам никад ни појавила; ...потпуна је неистина да ја нисам изабрана зато што је моја тобожња холандска кандидатура озловољила 'пленум', - него је истина да је једна група професора Филозофског факултета већ годинама радила свим средствима интрига и клевета да ме са Универзитета уклони. Пошто анонимни писац чланка у *Слободној речи* позива професора Кошутића да каже своју реч о ономе што лист пише, и пошто сам са много страна чула да је на ноћној седници Филозофског факултета од 24. октобра главни противник мога опстанка на Универзитету био др Радован Кошутић. - ја га позивам да јавно, под својим потписом, понови све што је тврдио о мени на затвореној седници факултета од 24. октобра. У противном он ће се декларисати као тип последњег реда о коме се у поштенom и културном друштву уопште не разговара."⁸⁴

Радован Кошутић, о коме је реч у чланку, је био професор руског језика на Филозофском факултету. Он је листу *Време* заиста послао објашњење свог излагања о Ксенији на ноћној седници, али не да би објаснио шта је истина, а шта лаж, него да би још више изнео клевете против Ксеније навео је све њене преступе према факултету, који је имао "обзира према своме једином женском члану... да госпођица седи мирно, да ради свој посао, и све би било заборављено, и њезин избор би поново дошао на Веће, подупрт гласовима целог

⁸⁴ "Изјава гђе др Ксеније Атанасијевић", *Време*, 28. новембар 1935.

факултета."⁸⁵ Професор Кошутећ је своје оптужбе допунио и предлогом казне - отпуштање из државне службе.

Ксенија је одговорила у *Времену*⁸⁶, на овај напад. Међутим, Кошутећ се није зауставио, него је наставио с нападима. Пошто је одбацила све његове инсинуације, Ксенија га је позвала да одмах, у сутрашњем броју новина *Време*, одговори на питања: који је документ поседовао када је на седници од 24. октобра тврдио да она никад није позвана у Холандију? И, ако је тачно да није имао никакав документ, како је могуће да је Филозофски факултет само на основу његових речи донео одлуку о Ксенијином избору? Потом, желела је да зна који је то Кошутећев колега говорио са једним амстердамским професором о њој, и како је име тог професора.⁸⁷

Ова Ксенијина питања, упућена јавно професору Кошутећу, су остала без одговора. Коначно, после дужег времена, у коме је расправа прерасла у јавну критику београдског универзитета и појединих професора и њиховог рада, огласио се и ректорат београдског универзитета, у чланку у *Политици*, 1. децембра 1935. У овом чланку је први и једини пут, седам година после састављања, у јавност изнесен извештај факултетске комисије о наводном плагијату.

Ксенија је наравно, изузетно аргументовано, одговорила и на ову изјаву. У свом одговору у *Политици* разоткрила је кампању која је бескрупулозно вођена против ње, личности које су учествовале у тој кампањи, као и злоупотребу ауторитета институције. " Како се, даље, може разумети да Филозофски факултет одређује комисију која утврђује да 'инкриминисана места обухватају махом опште историјске чињенице и биографске податке о филозофима', - али да не врши своју *дужност* и не шаље тај реферат Већу, него га, по признању самог ректора, држи две године, - док се са Филозофског факултета, од извесне групе професора, врло 'колегијално', шире, по целом Београду, најгори гласови о мени?... А кад сам ја захтевала да се мој предмет поново упути Већу, онда је исти факултет који ме је једногласно предложио за ванредног професора, решио, на једној седници, *да не остане при свом избору*...Г. Никола Поповић ми је, са дирљивом наивношћу, ове године, признао да су, пре тих седница, обично биле подељене улоге, - то јест да су извесна господа добијала налог шта ће ко против мене да говори... Како је Филозофски факултет - прецизније речено, извесна

⁸⁵ "Г. радован Кошутећ, професор универзитета одговара", *Време*, 30. новембар 1935.

⁸⁶ "Одговор г-це Ксеније Атанасијевић професору др Кошутећу", *Време*, 1. децембар 1935.

⁸⁷ "Са позорнице Филозофског факултета", *Време*, 5. децембар 1935.

господа на њему - био 'предусретљив' према мени, види се најбоље по томе, што је у тој 'предусретљивости' према мени пожurio да ме, без обзира на сам закон, уклони са универзитета, - што је одлуком Сената, а на основу мишљења Правног факултета, најочевидније показано. Преко тога поништавања незаконитог избора Филозофског факултета г. ректор прелази, као преко нечег сасвим споредног...А кад сам се на сличне поступке, као недопуштене, и према мени, и према установи у којој седим, жалила надлежним властима, онда г. ректор, у свом стилу, пише да је 'гца Атанасијевић за решавање свога случаја на Универзитету покушала да уведе лица на власти, која су била ван школе и ван законског права да се мешају у одлуке Универзитета'...Дакле, сад смо начисто. Један члан факултета може бити клеветан, малтретиран, задржаван у свом законском напредовању, према њему се може самовољно искретати дух и текст закона, - али он се не сме жалити, јер факултет не признаје никакву власт над собом, јер је он 'аутономан'.

Цео свет, међутим, зна да ректор лично не избија од 'лица на власти', и да не би могао стећи ни своје положаје ни богатство, ни своје бенефиције које има и држи, да нема те 'власти', - док сам ја одговорна што сам од истих власти тражила само заштиту од беспримерне самовоље и незаконитости. Али, ја од тих власти нисам никад ни тражила ни добила никакве награде, користи или признања, и остала сам сиромашна, са својом скромном платом и дуговима, учињеним због напредовања у своме раду.

Сем тога, није никаква тајна да је др Никола Поповић, професор факултета за теоријску филозофију, који ме је тобож предлагао за избор, радио у свим правцима и свим средствима на томе да ме са универзитета уклони. Бивши министар просвете г. Стеван Ћирић, лично ми је казао да је моје напредовање у универзитетској каријери онемогућено, јер се против мене сувише ангажовао г. Никола Поповић...Г. ректор поентира своју изјаву фразом: 'За свој неуспех у Универзитету г-ца Атанасијевић има да захвали само себи'. А ја ћу своју завршити речима: 'За свој одлазак са Универзитета имам да захвалим подмуклим интригама, прекривеним универзитетском аутономијом'.'⁸⁸

Двадесет четвртог марта 1936. године, не могавши учинити више ништа против својих непријатеља, Ксенија се одлучила на последњи потез - дала је оставку. Истог дана је обавестила декана Филозофског факултета и јавност. Иако факултет није морао да прихвати њену оставку, јер није постојала нити је доказана њена кривица, оставка је одмах уважена.

⁸⁸ "Г-ца Ксенија Атанасијевић одговара Ректорату Универзитета у Београду", *Политика*, 2. децембар 1935.

Текст своје оставке Ксенија је упутила *Времену*, које ју је објавило 25. марта 1936. Одмах сутрадан, у истим новинама, објављен је и одговор канцеларије ректората.⁸⁹ Текст Ксенијине савременице, Илинке Арсовић, у великој мери открива разлоге удаљавања Ксеније са факултета, али и опште прилике које су владале на Универзитету: "Из полемике која се водила између наше филозофиње и ректора и два професора, јасно се види да је г-ца Атанасијевић оборена само и једино на основу систематски спровођених интрига, недостојних места на којима су сковане; да је уклоњена са свог положаја помоћу смицалица, а из чисто личних побуда, без икакве везе са науком. И цео наш поштен свет - а њега, на срећу, има још доста у овој земљи - остао је запрепашћен изјавом ректора из које је излазило да је аутономија универзитета преимућство његових професора да раде шта хоће, да врше самовољу која им се прохте - а да зато не дају никоме рачуна...Веома је позната истина да су нашој филозофињи њене колеге чиниле све могуће тешкоће, скоро од првог дана њеног доласка међу њих, и да су најприлежније радиле на томе да јој убију не само вољу за радом, него и за животом. Само један тако јак таленат, као што је у г-це Атанасијевићеве, био је у стању да се одржи и афирмира, и поред свих препрека, замки, ухођења и интригарења што су непрекидно стављали на њен пут...Колегијуму филозофског факултета није се нимало свидело што наша филозофиња неће да уђе ни у једну клику, и што не пристаје да буде сенка или слуга ниједног старијега професора. Она је сувише наглашена индивидуалност и сувише стваралачки обдарена, да би могла напредовати у једној јаловој и ропској средни."⁹⁰

Годинама касније, професор др Радомир Ђорђевић, филозоф, на београдској телевизији, у емисији о Ксенији Атанасијевић, 27. јануара 2000, је изјавио да му се лично професор Душан Недељковић после Другог светског рата поверио да је удаљавање Ксеније Атанасијевић са Универзитета било потпуно незаконито.⁹¹

Радмила Шајковић, у својој студији о Ксенији Атанасијевић, износи још један разлог зашто је Ксенија удаљена: "Почетком двадесетих година овог столећа било је за наше прилике, најблаже речено, веома чудно да једна млада девојка, после редовних студија, испољи амбиције да се даље научно усавршава и да активно учествује у културном животу

⁸⁹ "Поводом изјаве г-це К. Атанасијевић", *Време*, 26. март 1936.

⁹⁰ Илинка Арсовић, *Случај г-це др Ксеније Атанасијевић*, Београд, 1936, стр. 94-96.

⁹¹ Владета Јеротић, *Посете, одломци*, Невен, 2007, стр. 146.

своје земље. Жилаво опирање оваквим побудама и тежњама осетиле су и Исидора Секулић и Аница Савић - Ребац, које су такође прошле трновит пут до успеха и некаквог признања."⁹²

Другог маја исте године, декан Филозофског факултета Миливоје С. Лозанић је потписао акт којим се Ксенија Атанасијевић разрешава дужности универзитетског доцента.⁹³ Ксенија више није била универзитетски професор. Није добила ни пензију, иако је на њу, по закону, имала право и упорно је тражила. Остала је без елементарних средстава за живот. Ипак, како сама каже, ова борба коју је водила, жртве и губици у њој, имали су смисла." Године 1936. К. А. дала је оставку на свој положај на универзитету, после дуге и неравне борбе и оштре полемике са неким професорима филозофског факултета. И даље је публиковала своје филозофске и друге радове и држала предавања на Коларчевом универзитету и на многим другим местима. Постојање без активности било би за њу далеко горе од непостојања. А недостајала јој је и физичка и душевна снага да држи једну катедру са по два мача у свакој руци. Била је свесна да је ипак нешто постигла: прокрчила је пут будућим женама универзитетским наставницама. И мирне савести говорила је себи: '*Feci quod potui, faciant meliora potentes*' "⁹⁴

И заиста, учинила је све што је било у њеној моћи.

⁹² Радмила Шајковић, "Животни пут и филозофско дело Ксеније Атанасијевић", *Филозофске студије*, 1970, стр. 34.

⁹³ Архив Србије, одељење у Железнику, Г 208, Филозофски факултет, општа архива, ф. 6, 1934-1937.

⁹⁴ "Биографија др Ксеније Атанасијевић", Архивска грађа Одељења реткости Универзитетске библиотеке "Светозар Марковић" у Београду, 4435, стр. 3.

Око за око

Тако је априла 1936. Ксенија остала без сталног посла и редовних примања. Тек годину и по дана касније, 31. јануара 1938. године⁹⁵ почела је да ради као службеник у Министарству просвете. На овај посао се, после извесног времена, навикла, па је успевала и да, у току радног времена, завршава неке од својих рукописа. Међутим, овај посао је био хонораран и стога слабо плаћен. Тек у новембру 1939. је добила стално запослење у Министарству просвете, као наставни инспектор више наставе.⁹⁶

Осим што није више предавала на факултету, нису је позвали ни да буде члан у Филозофском друштву, које је основао Бранислав Петронијевић, 1938. њен некадашњи ментор, професор и колега. Међутим, упркос томе, није дозволила да јој одлазак из универзитетске средине онемогући бављење филозофијом. Наставила је да проучава филозофију, пише и објављује радове. Бавила се тадашњим актуелним темама, етиком, естетиком, преводила је значајна филозофска дела, писала чланке, књижевне критике и есеје. Године 1937. је објавила на француском своје дело *Penseurs yougoslaves* о значајним мислиоцима са простора тадашње Југославије: Марку Марулићу, Фрањи Петрићу, Руђеру Бошковићу, Петру Бартуловићу, Доситеју Обрадовићу, Петру II Петровићу Његошу, Божидару Кнежевићу, Браниславу Петронијевићу, Јовану Цвијићу...

Исте године, годину дана након одласка са факултета, објавила је студију *Ликови интриге*, у којој је анализирала улогу интриге у друштвеном животу. У овој својој студији је прозрела менталитет средине у којој је радила и открила механизам који је успео да је удаљи са катедре. У јединственом тексту, који је до данас остао непревазиђен, она полази од сопственог искуства и описује интригу као тешку друштвену болест

Тих година пред почетак Другог светског рата, темама свог доба - антисемитизму, расизму, националсоцијализму, фашизму, приступа, пре свега, као филозоф. Борба против зла је била не само филозофска порука, него и начело, којег се Ксенија целог свог живота придржавала. Доследно и бескомпромисно је образлагала, заговарала и популаризовала пацифистичке идеје. У тадашњој патријархалној средини, која је идеализовала ратника као хероја, био је редак пацифистички став, а Ксенија је била најистакнутија пацифисткиња.

⁹⁵ Љиљана Вулетић, *Живот и мисао Ксеније Атанасијевић*, Београд, 2005, стр. 162.

⁹⁶ Исто.

У својим схватањима и акцијама је повезивала пацифизам и феминизам. На Трећој Међународној конференцији жена за мир и разоружање, одржаној у Београду од 17. до 19. маја 1931. године указивала је на комплементарност пацифистичке и феминистичке идеологије, које, обе, полазе од темељног етичког става да се личност и живот сваког људског бића морају поштовати: "Феминизам, нужним начином, подразумева, као непобитну, идеју да свако људско биће јесте неприкосновено, и да има права да на пуни и неометани начин развија себе. Отуд феминизам, преко унапређивања жене, и непосредно са њиме, врло живо ради на унапређивању читавога човечанства, изграђујући, такорећи, једну нову етичку доктрину...Зато феминисткиње шире око себе атмосферу слоге и мира. Пошто за њих важи став о поштовању сваке личности, њихова политичка концепција биће, да се према слободи свакога народа мора осећати пијетет, јер је сваки странац ближњи."⁹⁷ Ова конференција је одржана у Београду захваљујући угледу Ксеније Атанасијевић у међународном пацифистичком и феминистичком покрету између два светска рата, будући да је активно учествовала у међународном пацифистичком покрету у међуратном периоду.

Ксенија је била истовремено и теоретичарка феминизма и активисткиња. Била је стална чланица управе и потпредседница феминистичке организације *Женски покрет*, на чији трибинама је често говорила, и истакнута чланица у међународним феминистичко - пацифистичким организацијама *Мала женска антанта* и *Интернационална организација жена за мир*. Њена улога у овим организацијама је итекако запажена. Као филозофкиња и ангажована интелектуалка веровала је да "хумане истине ваља упорно проповедати, независно од тога јесу ли друштво и људи спремни да приме речи истине, или су према њој неосетљиви, равнодушни и цинични."⁹⁸ Ксенија је била уверена да су жене, због своје осећајности, самилости и алтруизма подобније за пацифистичко деловање него мушкарци и да би требало да се њихова снага више искористи за јавни живот.

Као филозоф и хуманиста написала је више текстова отвореног револта против нацистичког програма и њиховог деловања. Непосредан сусрет са начином нацистичког обрачунавања са њима неподобнима доживела је када се враћала с великог салзбуршког фестивала Моцартеума, који је редовно пратила као музички критичар. У возу којим се враћала из Салзбурга била је сапутник једне јеврејске породице која бежи од нацистичког

⁹⁷ Ксенија Атанасијевић, "О утицају жене на ширење пацифистичке идеје", *Етика феминизма*, (прир. Љиљана Вулетић), Београд 2008, стр. 78-79.

⁹⁸ Ксенија Атанасијевић, *Смисао и вредност егзистенције - аксиолошка разматрања*, Београд, 1968, стр. 22.

погрома у Палестину, да би спасила своје животе. О овоме је написала чланак у новинама *Правда*, за које је иначе писала оцене о концертима у Салзбургу, отворено осуђујући Хитлеров прогон Јевреја:

"Одједном, са много шума, закрчује читав ходник воза поворка људских бића из којих, већ сасвим на први поглед, иридира немир и тешка разбијеност. Јасан је одмах цео стицај: једна типично јеврејска породица узмиче испред хитлеровскога жалосно примењиваногa филозофирања о чистој раси, које изгледа још језовитије, кад добије неко идеолошко тумачење...Хитлеровски програм и методе неизбежно разбуктавају, до најлуђега пароксизма, оријентацију да се учињено зло прогања осветом. Тиме хитлеризам, у првој линији, ствара темељне прве чланове онога ужаснога каузалнога ланца где из једне негативности произлази друга...А зар је изводљиво, у овај час, данашњим јеврејским избеглицама, раскућених домова, покиданих нити уобичајенога битствовања, и ружно понижаваних, - успешно прићи са речју највишега сверазрешилачкога опраштања, коју је изрекао најосветљенији међу Јеврејима: 'А ко те удари по једноме образу, пружи му други?' "

⁹⁹ Овај текст је објављен још 1933. дакле у време када је Хитлер постао тек канцелар.

Међу првима у нашој средини Ксенија је схватила какве ће разарајуће последице имати непротивљење националсоцијализму. О овоме је писала и обраћала се широј јавности путем популарног медија, какав су тад биле новине. Изузетно храбро и са одличном проценом зла у времену у којем живи, она инсистира на томе да је дужност сваког морално самосвесног човека отворена борба и демистификација јавног мњења. Њени текстови, објављени у овом периоду, отворено критикују пасивне и незаинтересоване посматраче друштвених збивања, критикују стање српског друштва крајем тридесетих и четрдесетих година двадесетог века. Њен текст *Разарајуће немани*¹⁰⁰, објављен у *Правди* и писан у тренутку када је већ било очигледно да ратна катастрофа неће мимоићи ни Краљевину Југославију, говори о овоме: "Еволуција живота може претрпети извесна успоравања, или се испунити међупросторима ретроградних лутања и неразумних покушаја, али се она, слична неком несавладљивом колосу не може зауставити, нити се њено напредовање може потиснути. И зато јадно, душевно нагрђено интелектуално осрамоћено и социјално обезглављено човечанство, које се

⁹⁹ Ксенија Атанасијевић, "Око за око...поводом Хитлеровог прогањања Јевреја", *Правда*, 3. септембар 1933.

¹⁰⁰ Ксенија Атанасијевић, "Разарајуће немани", *Правда*, 18. фебруар 1941.

у садашњости, као уклето, котура по странпутицама и мрцвари по разним губилиштима чека, несумњиво, једна здравија, разведренија будућност."¹⁰¹

Због овог њеног текста с алегоријским насловом, који је објављен непосредно после састанка југословенског председника владе Цветковића и министра спољних послова Цинцар - Марковића са Хитлером, 16. фебруара у Бергхофу, цензура је забранила ово издање новина. Иако се у овом чланку нигде не помињу изричито ни имена ни сам догађај, текст је протумачен као осуда намере да Краљевина Југославија приступи Тројном пакту, намере која ће се у врло блиској будућности и остварити, а било какво споразумевање са силама зла је било за Ксенију неприхватљиво. Ниједно званично објашњење тог састанка, којима је обиловала тадашња штампа, није могло бити за њу оправдање за преговоре са "разарајућим неманима", са нацистима.

У тексту *Савремени аспекти* она даје своју оцену епохе и каже да је "време у коме живимо страховито озбиљно".¹⁰² У чланку *Неконвенционалне лажи*¹⁰³ из 1936. Ксенија упозорава да је такво време "ипак наше време, за које смо одговорни сви ми који га примамо и подносимо."

Када је, уочи Другог светског рата, антисемитизам нарастао до огромних размера, Ксенија је држала у Јеврејском дому више предавања о познатим јеврејским мислиоцима, истичући њихов допринос светској културној баштини. На овај начин је, и речју и делом, покушавала да учини све што је могла да заустави ширење предрасуда о јеврејском народу. У београдским *Јеврејским новинама* је објављивала историјско - филозофске текстове, али и текстове који су били јасно политички оријентисани, као што је "Јавна говорница: поводом Хитлерових прогона Јевреја", од 2. децембра 1936. Кад је рат већ почео у Европи, у јануару 1941. одржала је предавање о јеврејској средњовековној филозофији, и то онда кад су власти већ доста тешко издавале дозволу за одржавање предавања у Јеврејском дому.

Оваквим јавним ангажовањем и иступањем против прогона Јевреја, показала је велику хуманост и храброст. У тим тешким временима, предосећајући опасност, много интелектуалаца је напуштало земљу. Једна од тих особа је била и Ксенијина блиска

¹⁰¹ Исто.

¹⁰² Ксенија Атанасијевић, "Савремени аспекти", *Етика храбрости*, (прир. Љиљана Вулетић), Београд, 2011, стр. 64.

¹⁰³ Ксенија Атанасијевић, "Неконвенционалне лажи", *Етика храбрости*, (прир. Љиљана Вулетић), Београд, 2011, стр. 81-82.

пријатељица, Паулина Лебл - Албала, која је отишла за Њујорк. Она је понудила Ксенији милион динара да са њом побегне ван земље. Рекла је: "Драга Ксенија, спаси главу, страдаћеш иако ниси Јеврејка, јер си заузела принципијелан став, а то ти они неће опростити. Само што нису стигли!"¹⁰⁴ Ксенија је остала у својој земљи, доследна себи и својим принципима. Заузела је отворено пацифистички став, изузетно редак за та времена, која су идеализовала ратника као хероја. Образлагала је да пацифизам није идеологија непротивљења злу, већ непристајање на зло. Заснивајући пацифизам на темењним ставовима своје етике, она је осудила рат као средство уређивања односа међу људима. У свом тексту, објављеном у *Правди*, под насловом "Рат и филозофија", Ксенија исказује своје мишљење: "У најбољим својим представницима, филозофија је одувек била вођ људи ка светлости, истини, доброти, правичности и складу. Зато је она морала осуђивати и одбацивати рат. Али, она то није чинила зато што је могла толерирати да негативности бујају и да сасвим угуше и преплаве добро. Мудрост о свету коренито познаје штетност и фаталност зла, изобличује га, и назначава начине како да се оно из људске заједнице за увек искорени. Али има и других начина за то, а не само убијање ближњих. Људски индивидуум мора сузбијати зло, ако жели да допринесе лепоти и усавршавању живота. Али он то може чинити човечнијим и достојанственијим путевима него што су клање и уништавање, - те чудовишне методе које у самима себи носе своје проклетство. Због тога проклетства ниједан рат није донео свету срећу ни разрешење од животних гнусоба."¹⁰⁵

У истом овом тексту, Ксенија одбацује и било какву могућност оправдања рата са филозофског становишта: "Посматран са гледишта еминентно филозофског мишљења, рат се приказује као једна од најодвратнијих и најбезобзирнијих манифестација себичности, заслепљености и свих врста и родова негативности, које су судбоносно укоренење у људску природу...Зато су аморална и богохулна сва оправдавања рата, предузимана са разних становишта, која су увек, свесно или несвесно, тенденциозна. Уз то, сва она одају неразумевање основног етичког става да се личност сваког живог бића мора поштовати...А утолико пре, мора се респектовати живот сваког човека...Због тога су наказни сви покушаји оправдавања, чак и уздизања рата, у име некетобожње филозофске идеологије. Мудрост о свету увек је неодступно служила својој високој намени: скидању вела са животне загонетке,

¹⁰⁴ Љиљана Вулетић, *Живот и мисао Ксеније Атанасијевић*, Београд, 2005, стр. 166.

¹⁰⁵ Ксенија Атанасијевић, "Рат и правда", *Правда*, 6-9. јануар 1940.

у границама моћи човековог сазнања, оплемењивању живота и пречишћавању и растерећењу његове душе. Сви велики филозофи, од Сократа и Платона, преко Св. Августина, Паскала, Декарта и Спинозе, до Канта и Шопенхауера, једногласно од људи траже да живе у узајамној љубави и самилости, и проглашавају мржњу, раздор и отимање о власт за језовите моралне преступе. У односу на ово питање, они стоје на истоветној линији са Кришном, Будом и Христом..."¹⁰⁶

Сви Ксенијини текстови који имају за предмет феномене актуелне друштвене стварности прожети су филозофским идејама. Управо кроз њен друштвени ангажман конкретизују се њене основне филозофске идеје. Зато је њен јавни ангажман беспрекорно и доследно заснован на универзалним вредностима и моралним начелима за која се залагала, јасан и убедљив, ма о ком питању да је реч. У њему нема примера инструментализације идеја у име нечијих интереса. Такође, њени текстови се показују као изузетно релевантни у контексту данашње ситуације у култури и друштву.

Једино оправданом филозофском позицијом у односу на рат Ксенија сматра пацифизам, који је за њу доктрина универзалне вредности. "Требало би, бар у садашњости, да пацифистичка идеја има за присталицу сваког истински просвећеног човека који зна да у рату не само ћуте закони и музе, него да се у њему и њиме коче сваки човечански и културни елан."¹⁰⁷ Ксенијин пацифизам није пасивна, већ активна етичка и хуманистичка позиција осуде и одбацивања рата.

Текстовима које је написала у периоду великих политичких преврата и сукоба Ксенија је успела да укаже и да нагласи све суштинске аспекте моралне и политичке одговорности. Сами текстови јасно осликавају морални, етички и политички пут саме Ксеније Атанасијевић и њену веру у неопходност морала у политици, као и у одговорно морално деловање сваког човека.

Својим деловањем је хтела да недвосмислено покаже на којој је страни, у једном времену где се свет све више поларизује, и где све више почиње да се јавља питање будућности човечанства и опстанка света. Последице Првог светског рата још су биле свеже, а над светом се надвила још већа опасност. Ипак, забрињавајуће велика већина људи је била

¹⁰⁶ Исто.

¹⁰⁷ Ксенија Атанасијевић, "Религијска и филозофска подлога пацифизма", *Етика храбрости*, стр. 42.

неспремна да заузме антиратни став и наивно се надала да се искуство светског рата не сме поновити.

И док у сопственој земљи Ксенија није добила никакво друштвено признање, међу бугарским интелектуалцима, посебно филозофима, је уживала велики углед. У тој земљи објављено је више њених текстова, а истакнути бугарски филозоф, професор Димитрије Михалчев је писао о њеним филозофским погледима и заслугама за зближавање српске и бугарске културе. Године 1939, на предлог бугарског премијера одликована је орденом "Загражданска заслуга" трећег степена с круном. Средином јуна 1939. је отпутовала у Софију да лично прими орден.

Још раније уручен јој је златни кључ града Атине и проглашена је за почасну грађанку тог града, за изузетан значај и допринос проучавању и популарисању античке културе и филозофије.

У двоје

Ксенија би можда изгубила битку са тешком психичком кризом кроз коју је пролазила након губитка катедре, да нису крај ње били њени бескрајно одани пријатељи, песник Сима Пандуровић, и књижевница и преводилац Илинка Станковић, познатија под својим псеудонимом Зора Станковић. Они су је храбрили, подржавали, помагали и на тај начин ублажавали јој бол настао услед свих недаћа и неправди које је доживела на универзитету и од људи. У својој књизи, коју је објавила тридесет година касније, написала је: "Егзистенцију чини достојном живљења пријатељство, та изванредно пречишћена веза међу људима, слободна од жестоких нагона и непостојаних страсти".¹⁰⁸

Пошто је у пролеће 1936. остала без средстава за живот, Ксенија прихвата да за едицију "Каријатиде" Геце Кона, преведе с немачког *Индивидуалну психологију* Алфреда Адлера, дело које је садржавало око четири стотине педесет страница. Пошто се издавачу журило, одлучио је да штампање књиге започне још током превођења, па се са Ксенијом договорио да сваког дана уреднику доноси нових шест страна откуцаног превода. У овом огромном послу Ксенији су помагали Сима Пандуревић и Зора Станковић. Уз подршку својих најбољих пријатеља, кроз рад, враћао се Ксенији смисао за живот.

Међутим, овакав напоран рад се одразио неповољно на Ксенијино физичко здравље. Била је веома исцрпљена и имала је честа обилна крварења из носа. Одлучила је да покуша да себи помогне лечењем високофреквентном струјом, методом коју је пронашла у огласима, код доктора Милана Марковића. Доктор Марковић је имао ординацију у Хартвиговој улици 44 (данашњој Београдској). Временом, Ксенија и др Марковић су се зближили. Он је наравно знао ко је његова пацијенткиња, и према њој се односио са поштовањем, уважавањем и наклоношћу. Сусрети и разговори су били све дужи и пријатнији. То лето кад је упознала доктора биће за њу једно од најбурнијих. Превођење Адлеровог дела се одужило. Издавач јој је одредио рок до 1. августа. Иако јој је овај обиман посао одузимао највише времена, није се лишавала одлазака код доктора, који су почели да јој причињавају велико задовољство. Сваки пут ју је дочекивао с радошћу и поклањао јој пуну пажњу. Након терапије разговарали би о најразличитијим темама. Свирали су клавир и излазили у шетње по Београду.

¹⁰⁸ Др Ксенија Атанасијевић, *Смисао и вредност егзистенције - аксиолошка разматрања*, Београд, издање ауторке, 1968, стр. 28.

Познанство са доктором се продубило. Да би проводио што више времена са Ксенијом, звао ју је у обилазак својих пацијената, а Ксенија је то радо прихватала. Чак је и изразио жељу да би желео да упозна Ксенијину маћеху, Софију. После упознавања, преузео је бригу о Софијином здрављу, јер је она већ била жена у годинама. Милан је Ксенију упознао и са својом мајком, братом и двома сестрама. Само једна чињеница није дозвољавала да се њихов однос развије у оном смеру у којем је ишао: доктор Марковић је био ожењен. Ипак, најпријатнији су јој били тренуци које је проводила са њим. Управо тада ће се између њих двоје развити љубав, која ће касније бити крунисана и браком. "И што јој се више чинило да је он 'гуши' нежношћу, чоколадом и цвећем, то је у њој све више расло оно ретко осећање 'зрачне разведрености', које долази из најдубље потребе и за које 'морамо бити најискреније захвални Духовом бићу'. То осећање, она је одвајала од осталих, и од свега другог што би га пратило. Пред таквим осећањем, за које никад није извесно да ће се јавити и да би могло потрајати, бледеле су све друге потребе и жеље, сливајући се у једну: само да оно 'остане чисто и светло.'"¹⁰⁹

Те четири срећне године, испуњене заносом и љубављу потамнео је један велики губитак - смрт Ксенијине маћехе. Двадесет деветог децембра 1940. године умрла је Софија Кондић, жена која је одгајила Ксенију као своју рођену кћерку, у својој седамдесет деветој години живота. Умрла је после дуге болести, а пред крај њеног живота о њеном здрављу се старао др Марковић. Њена смрт дубоко је дирнула Ксенију, која је за њу била веома везана: "Кад је умрла, горко и гласно сам плакала. Госпођа Софија је за мене чинила оно што је могла и умела...За госпођу Софију везан је највећи део мога живота. Она ми је, ипак, била једна врста заштите. Умрла је на Материце. Милан је надгледао, са Зором и са мном да се спреми, и отпреми у капелу на гробљу, још истога вечера кад је умрла... 30.12. пре подне, јавила сам најближима о смрти госпође Софије."¹¹⁰ На дан сахране, објављен је чланак о Софијиној смрти у *Политици*¹¹¹, као и читуља у *Времену*¹¹² и *Правди*¹¹³. Ксенија своју маћеху није никад заборавила. Сваке године јој је давала годишњи помен, одлазила у цркву и палила свећу.

¹⁰⁹ Љиљана Вулетић, *Живот и мисао Ксеније Атанасијевић*, Београд, 2005, стр. 161.

¹¹⁰ Исто, стр. 188.

¹¹¹ "Смрт једне старе Београђанке", *Политика*, 31. децембар 1940.

¹¹² *Време*, 31. децембар 1940.

¹¹³ *Правда*, 31. децембар 1940.

Са маћехом Ксенија је живела у стану у Далматинској 11. Након маћехине смрти, Ксенија почиње да живи заједно са пријатељицом Зором. Њих две су нашле стан у Господар Јовановој 49. Ксенија полаже пуно наде у овај нови почетак: "У томе стану је тринаест година живео и у њему је умро др Батут, у 93-ћој години. Флуиди су натопљени интелектуалним радом и духовношћу. Одувек сам од свих кутова Београда, тај крај највише волела. Радосна сам што се баш тамо селим."¹¹⁴ Иако нису биле богате, и Ксенија и Зора су имале однегован укус, те су и заједнички дом уредиле тако да је личио на минијатурни музеј. Станом је, наравно, доминирала Ксенијина библиотека, али је било и ретких антикварних предмета и разних ситница и сувенира донетих са многобројних путовања широм Европе, јер су обе биле велике путнице. Обе су у стан донеле свака свој клавир, а изнад Ксенијиног се налазио њен портрет који је још 1917. израдио Урош Предић. Овај стан ће деценијама бити један од најпознатијих и најпосећенијих у Београду. Четвртком поподне су се ту редовно окупљали филозофи, писци, песници, сликари, вајари, композитори и остали тадашњи београдски уметници. Ксенија је била православка, а Зора католкиња. Славиле су оба Божића, оба Ускрса и остале верске празнике.

У ово време, др Милан је покренуо бракоразводну парницу пред духовним судом да би раскинуо свој први брак. Али, опет се Ксенија нашла пред јавном осудом. У низу чланака почетком 1941. године, у листовима *Балкан* и *Вече* осуђена је њихова сентиментална веза. Неупоредиво строжије је осуђена Ксенија, као жена: да њено понашање вређа јавни морал јер је у вези са ожењеним мушкарцем. Из текстова се види да се хтелo направити још један јавни скандал који би продавао лист. Убрзо се читава афера претворила у градска оговарања. Озбиљне новине - *Политика*, *Време*, *Правда* и остале - ни у једном чланку нису помињале ни др Милана ни Ксенију.

За ову аферу није било основа, јер је Милан већ покренуо развод брака. Ксенија је поново постала жртва манипулатора, који су грубо повредили њену интиму и објавили писма која је писала др Марковићу. Тада је радила као инспектор министарства просвете за вишу наставу, па ју је ово поновно оцрњивање њеног имена дубоко лично погодило. Међутим, рат који је ускоро почео је успорио поступак развода пред духовним судом. Тек по завршетку рата, марта 1947. године, венчали су се др Милан Марковић и Ксенија Атанасијевић. Црквено

¹¹⁴ Љиљана Вулетић, *Живот и мисао Ксеније Атанасијевић*, Београд, 2005, стр. 185.

венчање је обављено три године касније, након што је поништен докторов брак и на духовном суду.

У рату

После приступања Краљевине Југославије Тројном пакту, 25. марта 1941, долази до преврата, а 27. марта и до масовних демонстрација против савеза са Немачком и Италијом. Широм земље влада хаос и узнемиреност. Оно што ће се ускоро десити - сурово бомбардовање Београда 6. априла, нико није ни слудио.

Ксенија тих дана у свој дневник бележи из дана у дан какво расположење влада и њом самом и људима око ње. На њеном послу у министарству су сви, наравно, узнемирени и обузети стрепњом како ће се ситуација даље развијати и хоће ли доћи до рата. Страх и несигурност владају.

Шестог априла, у 5 часова и 20 минута, Немачка је бомбардовала Београд. Кућа у којој су живели Ксенија, њена пријатељица Зора и др Милан, није била, срећом, погођена. Разорени Београд је оставио страховит утисак на Ксенију. Погинуло је неколико хиљада људи. Оштећен је део зграде Старог двора, и тешко оштећена Вазнесењска црква, у којој је било верника који су дошли на јутрење. Најзначајнији споменик културе, Народна библиотека, уништен је. У дневник је Ксенија записала да су Зора и она храбро издржале бомбардовање, и да су чак део времена провеле у стану. Али, већ увече њих троје су одлучили да напусте Београд и да оду за Сарајево, јер је тамо био позван др Милан на војну вежбу

Осмог априла су стигли у Сарајево. Ксенија град описује као "замрачен, тужан"¹¹⁵. Одсели су у хотелу "Централ", где су срели доста познаника из Београда. Од њих сазнају да је ситуација у Београду веома лоша. Тринаестог априла Немци су бомбардовали и Сарајево. Ксенија, Зора и Милан одлазе ноћу у Рајловац, насеље близу Сарајева, где је распоређен доктор. Упркос хаотичном стању у земљи и рату који се распламсава, Ксенија доноси одлуку да се врати у Београд. Са њом ће кренути и Зора. Милан је остао у Рајловцу.

Немци су 13. априла пробали последњу линију одбране код Коњарника и умарширали у Београд где су испред Народне скупштине организовали парадни дефиле. Последња седница Владе Краљевине Југославије на југословенској територији одржана је у Никшићу 15. априла. Закључено је да Југославија неће капитулирати као држава, већ да само војска капитулира, док влада и краљ иду у иностранство да одатле наставе да се боре. Опумоћеници Врховне команде југословенске владе, бивши министар спољних

¹¹⁵ Љиљана Вулетић, *Живот и мисао Ксеније Атанасијевић*, Београд, 2005, стр. 191.

послова Александар Цинцар - Марковић и генерал Радивоје Јанковић потписали су у згради чехословачког посланства у Београду акт о капитулацији оружаних снага Краљевине Југославије,

Изузетна срећа је пратила Ксенију на повратку у главни град. Требало је храбрости да се крене на пут у тим данима. Градови и села су били разрушени, мостови порушени. железнички саобраћај није био у функцији. На све стране очајање, бес, огорченост међу народом. Било је питање да ли ће стићи жива назад. Успела је да се врати, после вишенедељног путовања, захваљујући познанству са једним својим слушаоцем са предавања. Почетком маја обрела се у свом стану у Господар Јовановој 49.

Шокирана је ситуацијом какву је затекла у Београду. Становништво је по рушевинама тражило своје ближње. Саобраћај је обустављен, није било струје ни воде. До основних потрепштина се тешко долазило. Од већег дела централне Србије, источног дела Војводине и северног дела Косова формиран је немачки протекторат. Као врховна власт успостављена је немачка Војна Управа, којој је била подређена Влада народног спаса, на челу са генералом Миланом Недићем.

Одмах после окупације, ступиле су на снагу антисемитске мере. Јевреји су, као и другде у окупираним земљама Европе, обележавани жутом траком, забрањено им је напуштање места боравка, отпуштани су са својих служби из јавних установа. За њих је одређен још строжији полицијски час него за остало становништво. Насилно су одвођени у логоре, под изговором да иду на рад. Сва грађанска права су им била одузета.

У *Општинским новинама* нападнути су српски интелектуалци који су пре рата писали против националсоцијализма и држали предавања у Јеврејској читаоници. На удару критике су се нашли и слушаоци тих предавања. Један од предавача била је и Ксенија. О овоме је записала:

*"12. јуни, четвртак, 1941. ...Изашао у "Општинским новинама" неки одвратни чланак против Срба који су држали предавања у јевр. читаоници. У њему су и мене закачили."*¹¹⁶

Тринаестог августа 1941. је објављен Апел српском народу против комуниста. У овом документу је јавно осуђен комунистички устанак у окупираној Србији и народ позван на поштовање окупаторског реда и мира. Заједно са Апелом био је направљен и списак људи - научних, културних, политичких и јавних личности, који би требало да га потпишу. Овај

¹¹⁶ Љиљана Вулетић, *Живот и мисао Ксеније Атанасијевић*, Београд, 2005, стр. 194.

списак је био предат полицији и управи града Београда. Ксенија је одбила да потпише овај документ, и тиме јасно исказала свој став, како према влади генерала Недића, тако и према Немцима. Будући да се цео свој живот борила против неправде, за правичност и хуманост, за мир и толеранцију, није ни могла да га потпише. Било је то у супротности са читавим њеним бићем. Била је свесна опасности којој се излаже не потписујући га. Неки који нису потписали Апел одведени су у бањички логор. Поред Ксеније, свој потпис нису ставили ни Иво Андрић, Милош Ђурић, Исидора Секулић и други. Међу онима који су га потписали био је и Ксенијин близак пријатељ Сима Пандуровић. О овоме Ксенија записује: "Нисам имала илузија да су неки од прогоњених моји идеолошки противници - комунисти. Али они су и људска бића и моји суграђани и сународници, које је фашистички окупатор прогонио као дивље звери. Ја нисам могла да се придружим хајци чак ни на комунисте."¹¹⁷

Сво време окупације Ксенија је провела у Београду, одлучивши да се повуче из јавног живота. Током целог рата није објавила ниједан текст. Многи њени савременици из круга интелектуалаца су поступили на сличан начин, али било је и оних који су управо то време искористили да се попну на лествицама службе. Један од њих био је Ксенијин колега, професор Филозофског факултета Никола Поповић, који ће за време немачке окупације заузети највиши положај на Универзитету, положај ректора.

Окупационе власти нису гледале благонаклоно на Ксенију, док су према другим интелектуалцима, који су учинили исто што и Ксенија, поступали другачије. Исидора Секулић, на пример, која је такође одбила да потпише Апел, је била промовисана током окупације у прву даму српске књижевности - обележена је четрдесетогодишњица њеног књижевног рада написима у *Новом времену* и *Српском народу*.¹¹⁸ Десанка Максимовић, такође - објавила је неколико књига за децу, а дела обе књижевнице су уврштена у школски програм.¹¹⁹ Али, у књизи Јеле Спиридоновић - Савић је немачка власт цензурисала приказ Ксенијиног текста "Етика праштања", коју је издала Српска књижевна задруга 1944. године. Такође, поводом шездесетогодишњице живота песника Симе Пандуровића, у листу *Ново време* му се изричу похвале, али му се замера да је субјективан кад пише о својим

¹¹⁷ Исто, стр. 213.

¹¹⁸ Бојан Ђорђевић, "Књижевни живот у Србији за време окупације 1941-1944 - (II) Књижевници у окупацији", *Књижевна историја*, Београд, Институт за књижевност и уметност, 35/2003, бр. 120-121, стр. 522.

¹¹⁹ Исто, стр. 523.

савременицима. као пример такве субјективности наводи се његово мишљење о Ксенији Атанасијевић као националној величини.¹²⁰

У октобру 1942. немачка тајна полиција Гестапо је упала у њен стан, извршила претрес и уручила јој позив за саслушање. У стану нису ништа нашли, али је Ксенија данима била видно потрешена од великог претрпљеног страха. Немцима је лажно дојављено да се у Ксенијином стану одржавају масонски састанци, да носи партизанима оружје у шуму и да је држала предавања у јеврејској читаоници. На прве две оптужбе је на саслушању одговорила негативно, једино је трећу потврдила, јер је само она била истинита.

Неколико дана после овог саслушања, др Марковић је депортован у Немачку, с групом лекара. Тамо је остао у заробљеништву до краја рата. Растанак од вољеног супруга је Ксенији пао веома тешко. До краја рата ће се сама борити, како је знала и умела, да преживи: "Субота, 7. новембар, 1942...Било ми је претерано тешко. За пет година и четири месеца, откад се са њиме ближе знам, никад се на дуго време нисмо растајали. Он је део мога тела и моје душе. У шта иде? На чему ја остајем? Киша је плуском лила, а ја сам се једва вукла..."¹²¹

Са дужности инспекторке више наставе на којој је радила кад је рат почео, убрзо је смењена. Почетком 1942. додељена је на рад Народној библиотеци. Маја 1943. премештена је у Универзитетску библиотеку. Јануара 1944. је враћена у Народну библиотеку. Овај рад јој је тешко падао, поготово зими. Пешице је ишла на посао. Њено ионако слабо здравље је било додатно нарушено у ратним годинама. Како није могла да преживи од службе у библиотеци, почела је да продаје ствари црноберзијанцима. Овome су прибегавали многи Београђани, који су се растајали од највредније имовине за веома мале износе, само да би могли да преживе оскудицу.

"21. фебруар, понедеоник, 1944. По подне ишла да продајем ствари. Не знам већ одакле да проналазимо новац, и шта да продајемо. Имати посла са црноберзијанцима, најужаснији је од свих послова..."

23. фебруар, среда, 1944. Мало пре подне радила, и ишла да продајем ствари. То је изузетно непријатан посао, који морам скоро сваког дана да обављам, јер је све баснословно скупо, а ми новца немамо. Продаћемо скоро све што имамо..."

¹²⁰ Исто.

¹²¹ Љиљана Вулетић, *Живот и мисао Ксеније Атанасијевић*, Београд, 2005, стр. 195.

6. март, понедеоник, 1944. Једно од најодвратнијих потуцања од једног црноберзијанца до другог, док сам за мало новца продала оно сребро, које је г. Софија побожно чувала годинама....Мртва уморна и прокисла дошла сам кући."¹²²

Морала је да прода и свој клавир, али јој је остао други - њене пријатељице Зоре, те је бар некакву утеху од свакодневних недаћа могла да нађе у свирању. Због оскудице у храни, видно је смршала и то је почело да утиче на њено ионако слабо здравље. Тек кад је у априлу 1944. продала свој брилијантски прстен дошла је до веће суме новца, која јој је омогућила нешто лакши живот и неоскудевање у храни. Са тим износом је могла да живи неко време, а да не продаје имовину, а продаја јој је најтеже падала.

И током окупације, Ксенија је настојала да сачува ритам предратног живота. Гости су јој долазили, као и пре рата, четвртком. Тако јој је јануара 1944. у посету дошао тада седамнаестогодишњи гимназијалац Ђорђе Вид Томашевић, који ју је упознао у Народној библиотеци. Убрзо је постао Ксенијин најбољи приватни студент филозофије, а она његов најдражи професор од којег је до тада "научио више филозофије него касније од десетине професора на великим светским универзитетима."¹²³ Ђорђе ће 1948. студирање наставити у Сједињеним Америчким Државама, а каријеру професора почети на Универзитету у Чикагу. Када је седамдесетих година прошлог века преводио Ксенијино дело о Бруну на енглески језик, запитао ју је: "Када сам Вам, четрдесетих година, први пут пришао као седамнаестогодишњак који је управо прочитао Ваше *Филозофске фрагменте* и желео да Вас лично упознам, зашто ме нисте просто обесхрабрили и ставили ми до знања да сте Ви врло озбиљна личност, а ја балавац који Вам одузима драгоцену време."¹²⁴ Одговорила му је да је интуитивно осећала да ће он касније одиграти значајну улогу у ширењу њених идеја. "Нисам, наравно, ни сањала да ћете отићи у Америку, тамо постати професор и преводити мога Бруна. Има, има судбине, и мимо нашег карактера и мимо наше воље."¹²⁵

Ксенија је желела да радом испуни време под окупацијом. Стваралачки рад је био њој тада једино светло. И раније је осећала потребу да среди своје штампане радове и писане рукописе, па је прионула на посао. До тада се није на такав начин бавила својим делом: "У

¹²² Исто, стр. 197.

¹²³ Исто, стр. 198.

¹²⁴ Љиљана Вулетић, "Монуменална миленијада", *Политика*, <http://www.politika.rs/scc/clanak/117198/Monumentalna-Milenijada>, (15. 07. 2019.)

¹²⁵ Исто.

непроспаваној ноћи дође ми осветљеност, да све своје радове морам да свршим, и да гледам да их што пре публикујем. Само је рад главни у животу; све остало, нарочито све емоционалности и сентименталности убиствене су трице."¹²⁶ Будући да је до избијања Другог светског рата објавила око три стотине педесет радова, дошло је време да састави своју библиографију. Иако су рат и неизвесност даљег живота били тужна свакодневица, није се предавала нити клонула духом. Користила је сваки слободан тренутак да ради. Посветила се свом делу *Филозофски фрагменти*. Овај свој рад на *Фрагментима* није прекидала чак ни кад се склањала у склониште Црвеног Крста: "Ја се увек старам да ми време буде што испуњеније садржајем. Било би ми очајно да га траћим узалудно."¹²⁷ Намеравала је да изда три књиге ових фрагмената, и да већ објављене чланке, приказе и есеје штампа у посебним књигама, када се рат заврши. Са Симом Пандуровићем је планирала да покрене и нови часопис после рата. Пажљиво је пратила вести из света и свакодневно слушала Радио Лондон.

На Ускрс, 16. априла 1944. године по други пут је проживела бомбардовање Београда, али овај пут од стране савезника. У свом дневнику Ксенија је бележила: трагичне призоре после бомбардовања, своја размишљања о животу, о књигама које је тада читала...

"Први Дан Ускрса, Недеља, 16. април, 1944.

Освануо је диван, сунчан и топал ускршњи дан. М. и ја смо све лепо спремили, па смо се обукле, спремне да дочекујемо госте...Док су још они седели, запитала је сирена. Веровала сам да Немци желе да нас о Ускрсу узнемиравају. Али су одједном почеле свуд по Београду да трескају бомбе. Наш стан напунио се светом из свих станова наше куће.. У собе нам је ушао густ, црни дим од експлозива. Видели смо, кад је пуцњава престала, да су погођене две куће у Кнегиње Љубице улици. Али по подне сам тек видела штету. Улице Дринчићева - са кућом бр.13, срећом та је кућа остала цела, где смо М. и ја тако срећне биле, - на Римска, Бајлонијева пијаца, и још, како сам чула, многе друге улице биле су све скоро порушене..Овакво дивљаштво од Енглеза и Американаца према нама, који смо им тобожњи савезници, никад нисам могла очекивати...

Други дан Ускрса, Понедеоник, 17. април 1944.

М. и ја ишле у 10 у Раковицу. Никад већи пут пешке нисам превалила. Једва сам дошла. Између Кошутњака и Раковице прешло је преко наших глава много авиона. Сакриле

¹²⁶ Љиљана Вулетић, *Живот и мисао Ксеније Атанасијевић*, Београд, 2005, стр. 207.

¹²⁷ Исто, стр. 210.

смо се у шуми, за једно дрво. Никад у животу нисмо биле у већој опасности по живот. Још једном смо се доцније морале сакрити у једној шуми. Дошле смо у Раковицу потпуно исцрпљене...

Београд - Раковица, 19. април, среда, 1944. ...Београд је злочиначки разрушен. Читаве улице су уништене. Осећам се дубоко недорасла да схватим зашто је све то било. Моја схватања су увек била етичка и логичка. Реалност је ужасна и језива. Зашто је све ово чудо било, - доиста не знам."¹²⁸

Трагајући за смислом свих страха које су је окруживале, трагајући за унутрашњим миром, свакодневно је читала Свето писмо, теозофске и антропозофске списе и дела теолога. Проучавајући теозофске доктрине, размишља о судбини душе после смрти, пошто се више пута налазила у животној опасности. "М. и ја смо мирне и без страха, али паника света нас ипак не оставља равнодушним."¹²⁹ Посебно се често враћала књизи Николаја Велимировића *Рат и Библија*, видевши у његовом писању пророчку визију рата који се дешавао. Поред овога, читала је и текстове из области езотерије, окултизма и астрологије, али у истраживачком смислу. Захваљујући свом чврстом и непоколебљивом логичком ставу, никада није олако прихватала ниједно учење.

У свом дневник, скоро у сваком запису, обраћа се Богу, са молитвом да живе дочекају крај рата, пуна захвалности што њихова кућа није још увек бомбардована. Свесна да ће бити још тешких дана, користи сваки тренутак када нема опасности од бомбардовања да што складније живи - ради по кући, свира на клавиру, посећује пријатеље...од супруга Милана је понекад добијала писма која су јој давала снаге да наставља даље. Време је кратила и читањем својих ранијих дневника: "Неопходно је водити дневник, ако се желе плодови сопственог искуства. Наша меморија, и кад је најбоља, после дужег времена, нужним начином, избледи у неким тачкима."¹³⁰

У октобру 1944, када се очекивао долазак Руса и партизана у Београд, колоне Немаца су напуштале град. Гледајући их са прозора своје куће, Ксенија је према њима осећала само сажаљење: "Целога дана су закрчиле нашу улицу колоне са Немцима који се повлаче. Пред

¹²⁸ Исто, стр. 201.

¹²⁹ Исто, стр. 205.

¹³⁰ Исто, стр. 207.

нашим прозорима кували су ручак и вечеру. Мени их је јако жао, јер сам непоправљиво хумана. Способност за одмазду сасвим ми недостаје..."¹³¹

Међутим, Ксенија је слутила да ће опет доћи тешка времена за њу, и ове њене речи то потврђују:

"Недеља, 8. октобар, 1944. ...Било би страховито, упасти у нешто горе, где се не може чак ни мислити слободно. Бог је свемоћан; од његове одлуке све зависи. Нека се смилује рђавим и глупим људиома, да се потпуно не заглибе у беду..."¹³²

Даљи развој догађаја након завршетка рата ће показати колико је била у праву.

¹³¹ Исто, стр. 213.

¹³² Исто, стр. 214.

Последњи период живота

Још током рата Ксенија је стрепела да би по завршетку могло наступити време нове нетрпељивости и осветољубивости. Док је још трајала окупација, у мају 1944. у библиотеци ју је посетио др Миливоје Павловић и наговестио јој да би је предложио за професора Универзитета. Надала се да ће се ситуација у земљи средити и да ће доћи ведрији дани за њу, дани у којима ће моћи да развије слободну јавну делатност, а можда и да се врати на факултет. Истинску рехабилитацију значио би једино повратак на катедру.

Београд је ослобођен 20. октобра 1944. године. Стигла је слобода којој се Ксенија, као патриота, веома обрадовала. Али на власт је дошла Комунистичка партија. Укинута је монархија и успостављена република. Комунистичку идеологију Ксенија није никад прихватила. Нарочито није могла да се помири са њиховим начином управљања друштвом. Плашила се да би се нешто слично стаљинистичкој диктатури могло развити и у домаћој средини.

Након завршетка Другог светског рата, Ксенија је наставила да једно краће време ради као библиотекарка. О томе како је тада изгледала и како су се људи опходили према њој сведочанство је оставио Дејан Медаковић:

"Др Ксенију Атанасијевић памтим из првих месеци после ослобођења. И она је долазила да ради у Музеју кнеза Павла, а била је укључена у екипу Народне библиотеке која је селектирала књиге. Екипа комисије за прикупљање историјских предмета у корист државе доносила је огромне количине књига, а библиотекарци су те гомиле распоређивали и одвајали оне књиге које је ваљало сачувати за фондове Народне библиотеке. Како се није ложило, све екипе су радиле у капутима. Сећам се Ксенијиног испосничког лика са француском капом. Личила је на неког ислуженог официра женских одреда војске спаса. Била је упадљиво тиха, неприметна, сва у неком повлачењу, одбојна према наметљивом исказивању радних заноса којима су се људи препоручивали новом времену.

Шапутало се још тада да су је пре рата ухватили у плагијату и да је зато отерана са Филозофског факултета. Осећало се да са болом подноси ту грубу клевету коју је наш свет, тако наклоњен блаћењу и неконтролисаном оговарању, лакомислено и бахато разглашавао. Збуњивало ме је и то што је Исидора Секулић није сувише марила. За њу је рекла да је у животу 'преучила'. У оној чудној екипи Народне библиотеке у којој су радили и М. Пешић и

Ћуза Радовић, обојица патетични и гласни, Ксенија Атанасијевић је остављала утисак женског деликвента који се обрео на кажњеничком послу, човека који је изложен принуди. Та мудра и поштена жена је истинољубиво и праведно спасавала књиге, уверена да тог тренутка врши неку важну, хуману мисију. Искрено сам се дивио њеном тихом отпору према том бучном насиљу које нас је окруживало. Као прави мудрац подносила је понижење за непочињене грехе, отрпела невитешко понашање универзитетске средине која ју је изложила порузи. Та крхка жена је живела у свом скривеном и тешко приступачном свету, кадра да поднесе самоћу и свакојаке материјалне оскудице. Тихо и постојано је стицала поштовање своје сурове околине. Ако је целог века свет није волео, биће прилика да јој сада, као већ сасвим старој дами, исказу дивљење. Она је у нашој средини, тако непогодној за самостално живљење и делање, сачувала своју неокрњену самоћу. Можда је Исидорина нетрпељивост према Ксенији Атанасијевић изазвана управо тиме што је Исидора у њој осетила ону снагу и истрајност којој је и сама тежила, али коју није била кадра да оствари. Јер, док је Исидора, свакако због слабости, ипак чинила уступке времену, Ксенија Атанасијевић је свој живот одживела у некој анахоретској оазису, остваривши неку врсту столпничког подвижништва".¹³³

Годину дана по ослобођењу, иако није имала никаквих политичких амбиција нити жеље да се укључи у политички живот, биће повезана са догађајима који су довели до кризе у првој послератној влади. Пошто је познавала Милана Грола, биће оптужена да је утицала на његову одлуку да поднесе оставку у августу 1945. на положај подпредседника у коалиционој влади Тито - Шубашић. У кампањи која је уследила после Гролове оставке и наводног покушаја разбијања јединства Народног фронта, Ксенија је ухапшена. Схватила је да је иза овог подметања стајао др Душан Недељковић, који ју је још далеке 1921. наговарао да се придружи комунистима, још док је писала докторску дисертацију у Паризу, а кога је Ксенија одбила. Пред крај рата, Недељковић је постављен за председника Комисије за испитивање ратних злочина, а после рата је постао редовни професор, академик, проректор и декан факултета.¹³⁴ За Ксенијин наводни злочин тражио је најтежу казну - смрт стрељањем. Није стрељана једино зато што су је извесни људи у политичком врху бранили¹³⁵, подсећајући на то да је одбила да потпише Недићев Апел против комуниста.

¹³³ Дејан Медаковић, "Дани-сећања", *Политика*, 6. април 2003.

¹³⁴ Исто, стр. 216.

¹³⁵ Ружица Петровић у свом делу *Филозофија утехе Ксеније Атанасијевић* доноси податак да је Зора Топаловић, за чију је збирку песама "На ветру времена" Ксенија написала предговор, сазнавши да је Ксенија ухапшена,

Ипак, у затвору је провела скоро месец дана, од 25. априла до 17. маја 1946. године.¹³⁶ Здравље јој се погоршало. По изласку, отишла је са пријатељицом Зором у Аранђеловац на опоравак, али се од овог удarca никад није у потпуности опоравила.

Након овога, 23. јула 1946. године, актом Министарства просвете, пензионисана је.¹³⁷ Међутим, и даље се њено име доводило у блиску везу са личностима за које се сумњало да раде против нове државе. У *Политикином* чланку од 5. и 6. јануара 1947. године може се прочитати да је, пред Већем врховног суда Народне републике Србије, јавни тужилац Народне републике Србије Милош Минић подигао оптужницу против "осморице шпијуна и народних издајника који су радили за рачун стране шпијунаже - достављали лажне податке о стању у Федеративној Народној Републици Југославији како би изазвали мешање стране силе у унутрашње послове наше земље."¹³⁸ Двојица оптужених, који су осуђени на смртну казну, на питање тужиоца да ли су добијали информације од Милана Грола, одговорили су да нису директно добијали информације од њега, већ да су са њим одржавали везу преко Ксеније Атанасијевић. По свему судећи, ово је била изнуђена изјава.

Исте године, 1947. власти су забраниле Ксенији јавну делатност и све њене књиге, сви примерци су покупљени из књижара и стављени на списак забрањених књига. Наредне, 1948. године, у првој књизи *Зборника филозофског факултета*, у тексту насловљеном "Реакционарна филозофија старе Југославије", др Душан Недељковић прокламовао је, сасвим у складу са духом новог времена, да је једино мерило вредности сваке филозофије "револуционарна и стваралачка мисао Маркса, Енгелса, Лењина и Стаљина".¹³⁹ У овом свом тексту он је осудио све представнике предратне реакционарне филозофије, написавши да је та филозофија "заборављена у целини и одбачена на сметлиште старог гвожђа, као буржоаска, идеалистичка, мистичка, расистичка, механицистичка, реакционарна"¹⁴⁰ У ту филозофију, по његовим речима, спада "...све немоћно шаренило декадентних, мрачњачких противнаучних филозофема свих наших Петронијевића, Базала, Дворниковића, Анта Бауера, Ушеничника, Вебера, Николаја Велимировића, Ксенија Атанасијевића, Коста Стојановића, Драгиша

затражила помоћ од тадашњег министра унутрашњих послова Слободана Пенезића, ког је још из детињства познавала, па је на тај начин успела да издејствује Ксенијино ослобађање из затвора.

¹³⁶ Исто.

¹³⁷ Архив Србије, одељење у Железнику, Г 183, Министарство просвете, А 16/25, Досије Ксеније Атанасијевић.

¹³⁸ *Политика*, 5. и 6. јануар 1947. године

¹³⁹ Душан Недељковић, "Реакционарна филозофија старе Југославије", Београдски универзитет, *Зборник филозофског факултета*, књ. I, 1948, стр. 7.

¹⁴⁰ Исто, стр. 8.

Ђурића, Сима Марковића, Михаила Петровића, Богдана Поповића итд..."¹⁴¹ Ксенију је Недељковић уврстио у овај низ одбачених мислилаца, којима је место на сметлишту историје и који нису добродошли у идеологији нове државе. Ксенију је додатно оцрнио рекавши исту понављану лаж да је она "са универзитета искључени доцент - плагијатор"¹⁴², "грлата схоластичарка, која је још пре рата завршила у скандалозној хроници"¹⁴³ Даље наставља у истом тону: "Поред ове групе комичне старудије, која је својим патетичким фразама очаравала ђифте, извила се фигура нове схоластичарке Ксеније Атанасијевић која је хтела својом мистиком да надвиге све Николаје. Почела је своју каријеру 'дипломираног лакеја' као највернији ученик Петронијевићевог финитизма и моноплурализма, али чим је постала доцент, та јој се слава учинила премалом да проповеда 'мализам', па је ударила у бучну мистику. Пишући и преписујући и штампајући се на свим странама, она буде као плагијатор удаљена са универзитета, и отад тек настаје најбучнија и најцрња мистика. Време кржаве шестојануарске реакције природно налази у мистичарки *Филозофских фрагмената* (књ. I, 1929. и књ. II, 1930) свога писца. А кад Хитлер долази на власт и шестојануаризам постаје монархофашизам, тад емоционални хришћански ирационализам са новим лажним лиризмом проповеда у безбројним чланцима жарке схоластичарке (као *Разматрање о спасењу*, 1933; или *Етика праштања*, 1934) мистику хришћанске послушности као једини спасоносни излаз из ситуације."¹⁴⁴

Тако је Ксенија, стицајем историјских околности, добила старог - новог непријатеља, Душана Недељковића. Формалном одлуком власти била је потиснута из јавног живота. Забрањено јој је да објављује књиге, да наступа на јавним трибинама, а њене књиге су повучене из свих библиотека и књижара. Овог пута није имала никакву јавну подршку, што ју је додатно растужило и обесхрабрило. Некадашњи интелектуални свет се потпуно променио. Њени пријатељи и поштоваоци, који су је бранили у сукобу са факултетом тридесетих година, сада су и сами били протерани из јавног и културног живота и осуђени као и она. Сима Пандуровић, Ксенијин пријатељ, са којим је планирала покретање новог часописа једном када дође слобода, био је осуђен 1945. године пред Судом за суђење злочина и престапа против српске националне части, на пет година губитка националне части.

¹⁴¹ Исто.

¹⁴² Исто, стр. 21.

¹⁴³ Исто, стр. 22.

¹⁴⁴ Исто, стр. 21-22.

Ксенију је изолација гушила. Непрестано је размишљала колико би било дивно поново писати, објављивати своја дела. Изолација јој је још теже падала јер није знала докле ће бити на њу осуђена. Понекад јој је изгледало да ће у таквој ситуацији остати преостали део живота.

"17. 6. 1948. Како би дивно било да што пре почне моја слободна, пуна, јавна филозофска и књижевна активност. Па још са овим мојим садашњим искуством и животном мудрошћу коју ништа више неће бити у стању да поколеба. Хоћу ли још једном имати прилике да јавно радим? Волела бих да на то питање имам одговора.

8. 7. 1948...Можда би било најбоље умрети. Шта ме чека у будућности? Да ли ћу моћи да остварим свој животни циљ, - да сама објавим своја целокупна дела? И коме да их оставим, ако успем да их објавим?

7. 8. 1948. Све је очајно. Перспективе никакве. Онемогућен ми је рад, циљ мог живота...бедно промичем из дана у дан, старајући се, ипак, да бар за себе радим...

27. 6. 1950. Важно је свакога дана радити...Све ће проћи, - само ће остати оно што смо створили, ако то буде имало вредности. Јер вредност се сама собом потврђује, побеђује све препреке које јој стављају прилике и људска рђавиштина.

2. 8. 1950. Данас ми је најочајнији могуће у души. Мислим на немогућност да јавно радим. Колико такво стање већ траје? И да ли ћу икад то опет моћи?"¹⁴⁵

Шестог априла 1951. на десетогодишњицу Хитлеровог напада на Југославију било је и десет година од тренутка кад се Ксенија добровољно повукла из јавног живота. Тада је решила да сама иницира скидање забране са своје јавне делатности. До ње долази вест да је Душан Недељковић и сам подвргнут критици у партијским круговима. Али, и даље је у дилеми, застрашена дотадашњим шиканирањем. Силно је желела да нешто предузме, али се плашила. После саветовања са пријатељима предузима и конкретне кораке. Затражила је пријем код Александра Ранковића, који је тада био потпредседник савезне владе и министар унутрашњих послова. О томе како је код њега дочекана, забележила је у свом дневнику: " 13. 6. 1951. Примио ме Ранк. секретар. Отишла сам због забране мојих књига. Суво, без икаквог учешћа, без икакве жеље да саслуша објашњење, упутио ме је на друго место."¹⁴⁶ Потом је отишла и код Родољуба Чолаковића и Моше Пијаде, али је наишла на исти пријем.

¹⁴⁵ Љиљана Вулетић, *Живот и мисао Ксеније Атанасијевић*, Београд, 2005, стр. 221.

¹⁴⁶ Исто, стр. 222.

Распитивала се и у Министарству унутрашњих послова и у Савету за науку и културу, али - без одзива. Ово ју је поново обесхрабрило.

Крајем исте године поново је јавно осуђена као мислилац. У октобру, на Коларчевом универзитету, оном истом на којем је она од самог оснивања држала предавања и била један од најугледнијих сталних сарадника, започео је циклус предавања "Преглед савремене филозофије". У једном од тих предавања, "Југословенска филозофија између два светска рата", тадашњи Недељковићев асистент, Михајло Поповић, говорио је о Ксенији: "На крају ћемо споменути и изразите мистичаре и фидеисте: бившег доцента Београдског универзитета Ксенију Атанасијевић и владика Николаја Велимировића, који су проповедали најцрњу мистику и шаком и капом."¹⁴⁷ Поповић је, у ствари, само поновио Недељковићеве речи, али је Ксенију то поново погодило и због тога што је изречено на Коларчевом универзитету.

Не схватајући ни сама одакле више црпи снагу за борбу, Ксенија се обраћа врховном јавном тужиоцу Јевремовићу, који ју је примио и предузео неопходне кораке да се њен предмет покрене. Јевремовићу је рекла да јој је Недељковић непријатељ, и да све чини намерно против ње. Ускоро је добила позив у Окружни суд на расправу поводом забране њених књига. Од председника суда сазнаје да је у октобру 1947. у истом суду одржана расправа о забрани њених књига, заједно са књигама других интелектуалаца и аутора, где је њу заступао неко кога она нити је познавала нити овластила да заступа, нити је њу ико о овим стварима обавестио. Јавни тужилац је потом предложио да се скине забрана са њених књига. Забрана је скинута 12. априла 1952. године:

*"12. април, Лазарева субота, 1952. ...Та расправа је испала идилично. Једноставно су скинули забрану са мојих књига, коју су, како сам сазнала, ставили 19-V-1947. г. не извештавајући ме о томе. Све је било не може бити лакше и лепше. Била сам задовољна..."*¹⁴⁸

По добијању судског решења да није више на списку забрањених писаца, Ксенија одлази у Универзитетску библиотеку да о томе обавести управу. Било јој је веома стало да њена дела буду поново доступна у библиотекама. Тамо су је веома љубазно примили.

Сада, када више нису постојале сметње за објављивање, Ксенија се нашла у новој дилеми. Да ли да објављује или не? Била је свесна да време пролази и да се неће вратити. Није могла себе да замисли као културног радника у комунистичком режиму, са чијом се

¹⁴⁷ Михајло Поповић, *Буржоаска и марксистичка филозофија у старој Југославији*, Коларчев народни универзитет, 1953, стр. 17.

¹⁴⁸ Љиљана Вулетић, *Живот и мисао Ксеније Атанасијевић*, Београд, 2005, стр. 224.

идеологијом никад није слагала, јер је била против једноумља сваке врсте. Ксенија није одобравала писцима и интелектуалцима који су се уклопили у нове прилике. Она то није могла. Није могла да пређе преко свега као да се никад ништа није десило. За разлику од ње, Сима Пандуровић је, после издржавања петогодишње казне губитка српске националне части, пристао да се укључи у јавни живот и да сарађује са културним институцијама нове власти. Ово је и био разлог њиховог удаљавања. Дневнику се поверила да је дубоко и горко плакала када га је једног дана срела на улици, и када ју је поздравио веома резервисано, једва сакривајући да му је нелагодно. То је био крај њиховог пријатељства.¹⁴⁹

Из дилеме да ли да објављује или не је изашла 1954. године, када пристаје да сарађује са гласилом југословенске демократске странке *Република*. Петнаестог јуна 1954. објављен је у овом листу њен приказ "Књига о Виктору Игу". У почетку је писала само под иницијалима Др К. А. Професор Владимир Дворниковић ју је убеђивао да почне да се потписује пуним именом и презименом, што почиње и да чини.

Тих година почиње и њена постепена јавна рехабилитација. У листу *Нин*, 15. септембра 1952. изашла је прештампана њена белешка о андрићевом Његошу. Редакције енциклопедијских издања обраћају јој се за основне податке о њеном животу и делу. Двадесетог априла 1953. јој стиже писмо од Роксанде Његуш из Лексиколошког завода, која јој тражи достављање биографских и библиографских података за енциклопедију коју су припремали:

"20. април, 1953. У подне је неко мени донео писмо из Лексиколошког института, потписано са Р. Његуш, која тражи да испуним некакав формулар, за Енциклопедију коју спремају, о мојој биографији, радовима и критикама на те радове. Откуд то? Да ли је то некакав преокрет од њихове стране, у вези са општом ситуацијом?"¹⁵⁰ Ксенија је и даље сумњичава.

Са новим властима се сложила једино кад је Милован Ђилас, у часопису *Нова мисао*, у тексту "Двострука 'филозофска' улога професора Недељковића", јануара 1953. оштро искритиковао поменутог професора поводом ставова изнесених у књизи *Наша филозофија* у

¹⁴⁹ Исто, стр. 226.

¹⁵⁰ Исто, стр. 226.

борби за социјализам.¹⁵¹ Ову критику Недељковића Ксенија је доживела као личну сатисфакцију:

"10. јануар, субота, 1953. ...У часопису *Нова мисао* Ђилас добро напао зликовца Недељковића, који је, изгледа, долијао. До после 2 ч. по поноћи нисам могла да заспим. Тај напад на Нед. је велика сатисфакција за мене."¹⁵²

Пошто је почела да пише за *Републику*, то је деловало на њу веома подстицајно, и она је од јуна 1954. била стални сарадник тог листа све до његовог гашења. За две године, колико је писала, објавила је осамнаест прилога претежно на књижевне теме. Писала је о великанима светске књижевности: Толстоју, Достојевском, Томасу Ману, Виктору Игоу, Штефану Цвајгу, Ремарку, Жоржу Санду и др. Имала је и два прилога из своје струке: један о Канту и један омаж Божидару Кнежевићу, поводом педесетогодишњице његове смрти. Следеће, 1955. године објављује два приказа у *Летопису матице српске*, а 1956. почиње да сарађује и са сарајевским часописом *Живот* и цетињским часописом *Стварање*. Пише о Кантовом учењу о моралу и о Спинозиној расправи о побољшању разума.

Када се заострила идеолошко - политичка ситуација у земљи 1956, *Република* престаје да излази. Ксенија поново прави паузу у писању, али зато остварује поновну сарадњу са Коларчевим универзитетом 1957. године, на којем ће, све до 1979. године, без прекида, држати по неколико предавања годишње.

Издавачко предузеће "Култура" је 1959. године прештампало Ксенијин превод с латинског славног дела *Етика* Баруха де Спинозе, а исте године објавило и њен превод са старогрчког Платоновог дијалога *Парменид*. Године 1965. код истог издавача излази и њен превод са старогрчког Аристотеловог *Органона*. О значају ових превода најбоље сведочи оцена Радмиле Шајковић: "...високо место у нашој култури било би обезбеђено Ксенији Атанасијевић чак и да није учинила ништа друго сем то да је превела Спинозину *Етику*, Аристотелов *Органон* и Платоновог *Парменида*."¹⁵³ Године 1963. наставља да објављује у часописима. У *Савременику* излазе два њена прилога (1963. и 1965) под насловом "Анализа психе" и огледе "Проблем пролазности" и "Хуманистичка мисао шпанског филозофа Хосе

¹⁵¹ Исто, стр. 227.

¹⁵² Исто.

¹⁵³ Радмила Шајковић, "Животни пут и философско дело Ксеније Атанасијевић", *Философске студије*, бр. 1, 1970, стр. 35.

Ортеге и Гасета". Ови огледи су објављени 1967. године. Такође пише за *Књижевне новине* неколико чланака и есеја.

Тако је Ксенија почела да се враћа у јавни живот као угледни филозоф и стваралац, иако већ у позним годинама - године 1964. је напунила седамдесет година. И у најужим филозофским круговима њен углед расте. За репрезентативну библиотеку *Српска књижевност у сто књига*, коју су заједно објавиле Матица српска и Српска књижевна задруга, Драган Јеремић је приредио антологијски избор текстова српских филозофа, који је објављен 1967. године под насловом *Филозофи*. Међу двадесет наших филозофа се нашла и Ксенија Атанасијевић, која је представљена избором из њених *Филозофских фрагмената*.

Од 1954. године Ксенија је успела да се врати у јавност као активан филозофски аутор. Њен повратак није био лак, али је успела да савлада и спољашње и унутрашње отпоре, и да, захваљујући својој стваралачкој енергији и упорном раду, избегне нестанак са јавне сцене и потпуни заборав. Иако су знаци прихватања и уважавања онога што ствара били јасни, рехабилитација је стизала прекасно и недовољно за њену пуну афирмацију. Поново је држала предавања на Коларчевом универзитету пред пуном салом, али њен сан - да се врати на катедру Филозофског факултета - остао је неостварен. Нису је позвали. Нису је позвали чак ни да одржи неко предавање. Професори нису говорили студентима ни о њој ни о њеним делима.

Године 1968. први пут после дуго времена, Ксенија је објавила своју књигу *Смисао и вредност егзистенције - аксиолошка разматрања*.¹⁵⁴ И поред тога што је до тада већ петнаестак година активно писала и објављивала, књигу је морала да објави приватно и да је сама разноси по књижарама, што су у оно време радили само трећеразредни аутори.

Те исте године је добила и званичан позив из Сједињених Америчких Држава да држи предавања на државном универзитету Бафало у држави Њу Јорк, два семестра, по један час недељно. Позив је дошао од истакнуте америчке филозофкиње Антоанете Ман Патерсон, познате по својим радовима о Ђордану Бруну, која је у својој књизи *Бескрајни светови Ђордана Бруна*¹⁵⁵ више пута цитирала Ксенијину дисертацију о Бруну. Сам позив је био велико признање, а гостовање у Америци прилика за међународну потврду Ксенијиног рада.

¹⁵⁴ Ксенија Атанасијевић, *Смисао и вредност егзистенције-аксиолошка разматрања*, Београд, издање ауторке, 1968.

¹⁵⁵ Antoinette Mann Paterson, *The Infinite World of Giordano Bruno*, Springfield, Ill., Thomas, 1970.

Колико је Ксенија овим позивом била одушевљена, колико ју је он уздигао и дао јој елан и још већу вољу за рад, говори сама Ксенија:

*"...др Тони Патерсон...одушевљена је мојим делом о Бруну. Она је написала дело о Бруновој космологији. Каже да је моје дело најбоље од свију о Бруну. Говорила је о мени својим студентима целу недељу. Хоће да Ђорђе преведе моју књигу. Било би дивно кад би он то заиста учинио. Узела је од Ђорђа моју слику и држи је на свом писаћем столу. Жели да ја дођем код њих. 'We need you.' За неколико недеља ће знати да ли ће добити новац за то. Кад бих ја била здрава и млада! Срдачност те жене ми даје виталну снагу. У овој средини нисам на њу навикла."*¹⁵⁶

Др Ђорђе Вид Томашевић, који ју је упознао пре више од двадесет година као младић у библиотеци, сада је увелико преводио њено дело, које ће светлост дана у академској средини Сједињених Америчких Држава угледати 1972. године.¹⁵⁷ У својој књизи *Портрети српских великана*, професор Томашевић је овако описао Ксенију тих година: "Жена изузетне даровитости и скоро непојмљиве ерудиције, она је била невероватно крхка и физички скоро етерична. Личила је више езотеричној византијској фресци него стварном људском бићу: духу који ходи, скоро привиђењу, али топлотом људског додира и дубоких, продорних и интелигентних очију. Увек елегантно грациозна и шармантно женствена, она је била узор оштроумног интегритета, скромности, искрености, љубазности, помоћи, стрпљења и разумевања."¹⁵⁸ Међутим, Ксенија је одбила овај позив, јер није била сигурна да би могла физички да поднесе толики пут и једногодишњи боравак у Америци. Све је то за њу стигло прекасно.

У јесен 1968, коначно, добила је и у Београду признање. Те године је Коларчев универзитет започео са доделом повеља и плакета својим дугогодишњим сарадницима. Ксенија се нашла међу првим добитницима. Свечано уручење обављено је 28. новембра. О томе она бележи: "...То сам, збиља, заслужила, јер сам од прве недеље кад је КНУ почео да ради па све до рата ту предавала. За време рата нисам хтела ни једно предавање да одржим...А кад сам опет једном почела, одржала сам много изврских предавања...У 12 ч . тачно била сам

¹⁵⁶ Љиљана Вулетић, *Живот и мисао Ксеније Атанасијевић*, Београд, 2005, стр. 231.

¹⁵⁷ Dr. Ksenija Atanasijević, *The Metaphysical and Geometrical Doctrine of Bruno*, Translated into English from the French Original by dr. George Vid Tomashevich, Warren H. Green, INC. St. Luis, Missouri, U. S. A., 1972.

¹⁵⁸ George Vid Tomashevich, "Ksenija Atanasijević, Philosopher, Philologist and Fighter for Human Rights" (1894-1981), у: *Portraits of Serbian Achievers*, Toronto, 2000, стр. 165-166.

на КНУ...У галерији су већ били скоро сви...Седела сам поред Ибровца...Ђоковић је, после кратког говора, прво мени предао повељу и плакету..."¹⁵⁹

Једино је последња деценија Ксенијиног живота прошла без оспоравања њеног дела. Године 1972. уредништво часописа *Филозофске студије* и Филозофско друштво Србије одлучили су да први број посвете Ксенији Атанасијевић и објаве га као споменицу у част њеног вишедеценијског филозофског рада. У седамдесет деветој години свог живота, Ксенија је коначно добила ово признање за своје целокупно стваралаштво. Међу прилозима у том часопису, објављен је избор из Ксенијиних *Филозофских фрагмената*, потом њен текст "Лирско филозофирање Рабиндраната Тагоре", као и радови о њој: "Животни пут и филозофско дело Ксеније Атанасијевић" Радмиле Шајковић, "Ксенија Атанасијевић о Бруну" Ђорђа Вида Томашевића и "Библиографија Ксеније Атанасијевић" Зоре Станковић.

Тридесетог марта 1972. године организовано је на Коларчевом народном универзитету вече посвећено Ксенији Атанасијевић и том приликом јој је свечано уручен први број *Филозофских студија*. Свечаност је отворио уредник часописа Здравко Кучинар говором:

"Поштована госпођо Атанасијевић,
цијењени гости!

Драго ми је што вечерас могу да вас обавијестим да је објављен први број зборника *Филозофске студије* - посвећен филозофском лику и дјелу Ксеније Атанасијевић.

Свјесни великог дуга којим сте задужили не само нашу филозофију и културу, са задовољством смо прве стране овог филозофског гласила уступили Вашем филозофском казивању. И, да бисмо - колико је то могуће у оваквој публикацији - означили оно истакнуто мјесто које Вам припада у нашој филозофији и култури - сабрали смо, ево, неколико прилога који ће бар назначити ширину Вашег присуства, богатство Вашег дјела, тананост и префињеност Вашег мишљења и јасноћу Ваше филозофске поруке о једном времену, и ономе, што надилази свако вријеме...

Кад смо се прихватили таквог посла, знали смо да ће о филозофији Ксеније Атанасијевић најрјечитије говорити њено властито дјело. Изабрали смо зато, најприје, неколико фрагмената који ће читаоцу открити једно оригинално филозофско виђење човјековог свијета. Одлучили смо се, затим, за есеј о Тагори, јер открива у Ксенији

¹⁵⁹ Љиљана Вулетић, *Живот и мисао Ксеније Атанасијевић*, Београд, 2005, стр. 232.

Атанасијевић суптилног истраживача филозофске мисли - чиме је и стекла свјетско признање. Преглед њеног животног пута и дјела - који је дала проф. Радмила Шајковић - указује на плодност једног живота, на неуморно трагање које није било спријечено ни оним препрекама на којима би други - они који свој ход нису филозофски утемељили - давно пали. Прилог г. Ђорђа Томашевића, професора филозофије из Бафала, указује на свјетски значај и још увијек живе одјеке и дјеловања драгоцјених истраживања Ксеније Атанасијевић о Бруновој филозофији. Цјелокупна библиографија, коју објављујемо, употпуњује слику о једном плодном дјелу...

Госпођо Атанасијевић, у име Редакције и Управе Филозофског Друштва Србије, молим Вас да примите први примерак *Зборника* на коме - што нам чини част - стоји Ваше име."¹⁶⁰

Коначно, Ксенија је изабрана за члана Савета Филозофског факултета као представник Филозофског друштва Србије.

Две године касније, 1972. излази превод њене докторске дисертације на енглески, који је завршио др Ђорђе Вид Томашевић,¹⁶¹ а објављено је у угледној едицији "Модерни појмови филозофије" познатог филозофа Марвина Фарбера. Ово издање је до сада најпотпуније и најопремљеније. Садржи, поред преводиоачевог предговора америчком издању, биографску белешку о Ксенији Атанасијевић, њен предговор писан посебно за издање на енглеском језику и индекс појмова и личности.¹⁶²

Исте године, на молбу А. Стојковића да напише своју биографију, Ксенија пише о себи у трећем лицу једнине и завршава текст описом свог коначног мира и хармоније, које је достигла ходајући трновитим путем једног дугог живота који није био нимало лак: "Пише оно што јој се чини да треба да каже. Више од свега, жели да зло у човеку и у свету постане мање. Спрема нешто за публикавање. Ужива у хармонији и миру своје последње животне станице, у срећи што поред себе има само пријатеље, у читању, у уметностима, а нарочито у музици."¹⁶³

Ксенија Атанасијевић је умрла 28. септембра 1981. године, у осамдесет осмој години живота, у болници у коју је пренесена због повреде главе које је задобила приликом пада у

¹⁶⁰ Љиљана Вулетић, *Живот и мисао Ксеније Атанасијевић*, Београд, 2005, стр.239-240.

¹⁶¹ Dr. Ksenija Atanasijević, *The Metaphysical and Geometrical Doctrine of Bruno*, Translated into English from the French Original by dr. George Vid Tomashevich, Warren H. Green, INC. St. Luis, Missouri, U. S. A., 1972.

¹⁶² Љиљана Вулетић, *Живот и мисао Ксеније Атанасијевић*, Београд, 2005, стр. 43.

¹⁶³ "Биографија др Ксеније Атанасијевић", Архивска грађа Одељења реткости Универзитетске библиотеке "Светозар Марковић" у Београду, 4435, стр. 3.

свом стану у Господар Јовановој 49. Сахрањена је у породичној гробници на Новом гробљу у Београду, где су сахрањени и њен брат Драгомир Атанасијевић, маћеха Софија и сестра Ружица, која је преминула пар година пре Ксеније, 1976.

Ксенијин супруг, др Милан Марковић, умро је три месеца касније, 2. јануара 1982. али није сахрањен на истом месту где и његова супруга, Ксенија. Сахрањен је у својој породичној гробници. Податке о датуму смрти Ксенијине верне и дугогодишње пријатељице Зоре Станковић, на жалост, није још увек могуће наћи.

Данас, у овој гробници не леже више земни остаци Ксеније Атанасијевић, јер је у међувремену гробница променила власника. Шта се догодило са њеним остацима - не зна се. Једини сачуван траг да је ту била сахрањена налази се у монографији о Новом гробљу.¹⁶⁴

¹⁶⁴ Братислава Костић, *Ново гробље у Београду*, ЈКП "Погребне услуге", Београд, 1999, стр. 91.

Слика 5 . Данашњи изглед куће у којој је живела Ксенија Атанасијевић, у Господар Јовановој 49.

Слика 6. Натпис на кући у којој је живела Ксенија Атанасијевић, Господар Јованова 49.

Радови

Стваралачка делатност Ксеније Атанасијевић богата је, сложена и разноврсна. Од 1919. године, када је почела да објављује своје филозофске радове, успела је да створи оригинално филозофско учење, које је изложила у *Филозофским фрагментима*, чији се први том, *Метафизички одломци*, појавио 1929, а други, *Етички одломци*, 1930. *Филозофски фрагменти* су писани у облику афоризама и представљају својеврсну мисаону исповест једне личности кроз трагање за филозофском истином, до које се најтеже долази. Размишљајући о човековој судбини у космосу, Ксенија изражава уверење да постојање само по себи нема ни почетак ни крај, да је смрт ефемерна и да се ток постојања никада не прекида. Њу не задовољава хришћанско учење о награди у обећању раја или казни у виду пакла. Одбацује сваку помисао на космичку правду, јер сматра да су бесмртност и вечност у природи свих ствари и свих створења и стога морају значити нешто далеко обухватније.

Ксенија Атанасијевић је имала намеру да објави и трећу књигу својих фрагмената, која је требало да садржи психоаналитичка разматрања. Међутим, прилике јој нису омогућиле да ово и оствари, па је своје фрагменте психоаналитичког карактера штампала у појединим часописима. Од ових студија важније су *Коб новца*, објављена у новинама *Правда*¹⁶⁵, *Анализе психе*, објављене у *Савременику*¹⁶⁶, као и *Аспекти и анализе једне философије хуманизма*, објављених у часопису *Филозофија*¹⁶⁷. Текст *Коб новца*, као и *Неконвенционалне лажи*¹⁶⁸ се чак могу применити на актуелне друштвене прилике, иако су писани пре седамдесет и пет година.

Када су се појавили, *Филозофски фрагменти* су добили веома похвалне оцене од стране стручњака и поштовалаца философије. Професорка Филозофског факултета у Љубљани Алма Содник је написала да ово дело заузима "У нашој философској литератури значајно место, јер захвата богату проблематику и изражава нова настојања у философији."¹⁶⁹

¹⁶⁵ Ксенија Атанасијевић, "Коб новца", *Правда*, 27, 28, 29. и 30. април 1936. године

¹⁶⁶ Ксенија Атанасијевић, "Анализе психе", *Савременик*, август-септембар, 1963. године

¹⁶⁷ Ксенија Атанасијевић, "Аспекти и анализе једне философије хуманизма", *Филозофија*, бр. 1, 1969.

¹⁶⁸ Ксенија Атанасијевић, "Неконвенционалне лажи", *Правда*, 1. октобар 1936. године

¹⁶⁹ Радмила Шајковић, "Животни пут и филозофско дело Ксеније Атанасијевић", *Филозофске студије*, 1970, стр. 48.

Сима Пандуровић о овом делу каже: "Писано у облику фрагмената, оно додирује и улази у све освештане проблеме филозофије, и сва питања која су са њима у тесној и нераскидљивој вези."¹⁷⁰ Затим додаје да се у њему налазе "у ствари сви делови за један велики и импозантан филозофски систем".¹⁷¹

Писац најобимније историје српске филозофије *Развитак филозофије у Срба 1804 - 1944*, Андрија Стојковић, значај Ксенијиног филозофског дела сагледава из више углова. Поред многих, и он сматра да је Ксенија један "од највећих моралиста"¹⁷² код нас, и "највећа српска жена мислилац"¹⁷³, која је изградила "метафизику која се одликује активизмом и хуманизмом"¹⁷⁴. Развој њене филозофске мисли Стојковић овако описује: "Од хришћанског мистицизма она је стигла до специфичне ирационалистичке емотивистичке метафизике..."¹⁷⁵ На крају својих анализа, закључује: "Утеха је основна категорија и исходиште њене етике, основне врлине: понос, достојанство, отменост, племенитост, које је поседовала и проповедала."¹⁷⁶

У свом делу *О филозофији код Срба*, Драган Јеремић, критичар, филозоф и естетичар, пише о Ксенијином раду: "Трагајући за практичном мудрошћу, у којој би биле сједињене тежње филозофа, песника и пророка, Ксенија Атанасијевић је дошла до једне хипотетичке филозофије, чије се истине 'доказују' утехом, миром и спокојством а не логичким и научним доказима. Она је свесна да се сигурно не може тврдити да Бог, вечност, бескрајност и спасење душе непобитно постоје, али ипак усваја њихово постојање, сматрајући да претпоставка о њима помаже човеку да мирно живи и спокојно умре. Уместо 'логичких' доказа о постојању Бога она наводи као најјачи 'доказ' за постојање Бога наш 'крик' за свемоћним бићем, пред којим ћемо склопити руке, заборавити на ружне стране живота и престати да мислимо да је свет бесмислен...И баш само у тим неизвесним ставовима можемо да нађемо утеху, јер 'све што је за нас извесно јесте безутешно'. Зато је, с једне стране, нужно ради људске утехе, прихватити илузије о вечном животу и вишим бићима, а с друге је неопходно одбацити

¹⁷⁰ Сима Пандуровић, *Разговори о књижевности, Дела*, књ. III, Београд, Издање друштва за културно-привредну акцију, 1935.

¹⁷¹ Исто, стр. 128.

¹⁷² Андрија Б. Стојковић, *Развитак филозофије у Срба 1804-1944*, Слово љубве, 1972, стр. 495.

¹⁷³ Исто, стр. 398.

¹⁷⁴ Исто.

¹⁷⁵ Исто.

¹⁷⁶ Исто, стр. 495.

материјалистичку доктрину, која је безутешна, јер доказује да постоји само свет у коме сада живимо и ниједан други."¹⁷⁷

Радмила Шајковић, у својој студији *Животни пут и филозофско дело Ксеније Атанасијевић*, оцењује "да су се филозофска размишљања Ксеније Атанасијевић кретала у правцу метафизичког песимизма...Међутим иако се определила за крајњи песимизам, Ксенија Атанасијевић је ипак покушала да пронађе некакав заклон и прибежиште од бесконачних негативности својствених свему постојећем...Она сматра да су људи на неки начин одговорни за оно што доживљавају...И због тога захтева упорну и истрајну борбу против зла, које је у највећем изобиљу присутно у природи, друштву и самој људској јединки. Ксенија Атанасијевић одбацује учења стоичких филозофа који проповедају трпљење, као и Толстојеву поруку о непротивљењу злу."¹⁷⁸

Др Ђорђе Вид Томашевић, њен велики поштовалац, о Ксенијиној филозофији каже: "Иако веома дијалектична, није била материјалист. Оштра дихотомија између такозване материје и такозваног духа није успела да обеспокоји њен мирни посматрачки ум. Ако би се уопште могла онтолошки свести на једну тачку, њу би, по свој прилици, ваљало класификовати као паненергетског спиритуалног монисту...Др Атанасијевићкино учење је једна активистичка филозофија вредности чији је циљ свеопшта хуманизација и обогаћење живота наше врсте."¹⁷⁹

Академик Владета Јеротић, професор пастирске психологије на Богословском факултету у Београду, је још од 1941. године често посећивао Ксенију и слушао њена предавања на Коларчевом народном универзитету, све до Ксенијине смрти. Њену филозофију је у свом делу *Посете, одломци* оценио као "чудну, не баш складну мешавину грчко - немачке филозофије са индијским религиозним учењима, разводњену европском теозофијом."¹⁸⁰ Замерао јој је одсуство хришћанског у њеним размишљањима: "Оно, међутим, што ми се чини да је једино било јасно у Ксенијином философирању, и када је то чинила јавно и приватно, била је скоро потпуна одсутност хришћанског духа."¹⁸¹ Такође, био му је нејасан и њен став према кључним животним питањима. "Остајала је загонетка њене праве природе,

¹⁷⁷ Драган Јеремић, *О филозофији код Срба*, Плато, 1997, стр. 124-125.

¹⁷⁸ Радмила Шајковић, "Животни пут и филозофско дело Ксеније Атанасијевић", *Филозофске студије*, 1970, стр. 46-47.

¹⁷⁹ Љиљана Вулетић, *Живот и мисао Ксеније Атанасијевић*, Београд, 2005, стр. 236.

¹⁸⁰ Владета Јеротић, *Посете, одломци*, Невен, 2007, стр. 148.

¹⁸¹ Исто.

као и њен философско - религиозни кредо. Морам да признам да ми је такав, релативно неодређен став према суштинским питањима живота, испољаван у јавним наступима Ксеније Атанасијевић, више сметао, него пријао. То је био увек уздржан, питајући, сумњајући став античких философа".¹⁸² Ипак, професор Јеротић не негира Ксенијин плодносан филозофски рад и мноштво и разноликост асоцијација које је изазивала својим делима и предавањима.

Љиљана Вулетић, филозоф и ауторка монографије о Ксенији, овако описује Ксенијин рад: "Кад је реч о оригиналном филозофском стваралаштву Ксенијином, може се рећи да је она, на основу темељног познавања и западноевропске и источне филозофије и критички изоштреног приступа савременој стварности, изградила целовито филозофско учење. Њена филозофија може се најпотпуније одредити као филозофија морала, а она сама, не као моралиста, већ као - филозоф морала. Главна тема те филозофије јесте проблем зла у човековом индивидуалном и друштвеном постојању, а тежиште - превазилажење тог проблема помоћу духовне еволуције. У нашој филозофској литератури непревазиђена је њена интерпретација зла као посебног антрополошког феномена, који није никакав привид већ трагична чињеница што снажно вуче наниже вредност егзистенције."¹⁸³

Ксенија је приступила филозофији и као историчар, и као истраживач и преводилац најзначајнијих и најтежих текстова филозофске литературе, и као самосталан мислилац. Стварајући своје филозофско учење, Ксенија се није бавила само еминентно филозофским питањима. Откривала је нове теме да би и на те изазове филозофски одговорила. Није била присталица сувопарне академске филозофије, већ је сматрала да филозофија има дубље оправдање и значајнију улогу у човековом постојању. Када је после Првог светског рата код нас завладало интересовање за мистицизам, спиритизам, окултизам и друге езотеријске дисциплине, није их одбацила. Напротив, приступила је испитивању ових дисциплина са филозофског становишта, желећи да у њима види оно што је добро, а то је њихова етичка подлога. Није игнорисала ни парапсихолошке феномене. У својој студији *Визионер Емануел Сведенборг* она пише: "Изванживотне феномене човек, свесно или несвесно, сматра као наговештаје да сува и тешка стварност живота садржи неки скривени, дубоки и тајанствени значај."¹⁸⁴ О сујеверју и празноверицама у истом делу пише: "Склоност ка суперстициозности је пре објашњива једном урођеном тежњом за помицањем уских и тешких граница човекових

¹⁸² Владета Јеротић, *Посете, одломци*, Невен, 2007, стр. 147.

¹⁸³ Љиљана Вулетић, *Живот и мисао Ксеније Атанасијевић*, Београд, 2005, стр. 237.

¹⁸⁴ Исто, стр. 181.

моћи, него непознавањем природних закона."¹⁸⁵ Наводила је примере филозофских учења - питагорејско учење о сељењу душа, на Емпедоклове фрагменте о душама осуђеним на лутање, Платонове доказе о бесмртности душе..

Проучавала је историју светске филозофије од античке до модерне. Њени најзначајнији радови о томе, поред докторске дисертације *Бруново учење о најмањем* из 1922. су: *Хераклитова филозофија и Филозофеме софиста*. Следеће, 1923. објављује *Шопенхауерова формула песимизма, Демокрит као етичар, Софисти Продик и Хипија, Сенека*. До 1935. године ће сваке године објављивати по неколико радова. Између 1936. и 1941. повећаће своју библиографију објављених радова за сто петнаест наслова. Међу њеним студијама из овог периода издвајају се: *Освалд Шпенглер* (1936), *Филозофија морала г. Владана Максимовића* (1936), *Оплемењивање личног и социјалног живота* (1936), *Аспекти садашњице* (1936), *Клетва у нашим народним умотворинама* (1936), *Схватање самоубиства античких филозофа* (1936), *Естетичко схватање у нашим народним песмама* (1937), *Општи поглед на стварање Алфреда Адлера* (1937), *Поглед на свет Ђуре Јакишића* (1938), *У трагању за невидљивом лепотом* (1938), *Стоицизам Милана Ракића* (1938), *Схватање судбине у нашим народним умотворинама* (1938), *Темељи наше народне етике* (1939), *Мистицизам Петра Прерадовића* (1939), итд. Њени радови јасно показују да је у српску филозофију уводила нове теме, јер је до тада мисаона вредност народних умотворина остала готово непозната. Показала је да народна мудрост садржи теоријска разматрања која су и метафизичка и есхатолошка.

Радовима које је објавила у иностранству рано је стекла међународну потврду и постала референтни аутор првог реда. Осим своје докторске тезе *La doctrine métaphysique et géométrique de Bruno*, објављене 1923. године, на француском језику су објављена и ова њена дела: *L'atomisme d'Épicure* 1928. године и студија *L'influence des pythagoriciens sur une philosophie italienne* исте године. Поводом ових издања, Ксенија је добила ласкаве критике у више земаља.

У жељи да се у иностранству што више сазна о филозофској делатности у Југославији, Ксенија је у међународном часопису за филозофију *Der russische Gedanke* (I J., III Heft. Bonn, 1930) објавила студију *Die gegenwärtigen philosophischen Strömungen in*

¹⁸⁵ Исто.

Yugoslawien на немачком језику, где је показала да се југословенска филозофска мисао развија и у правцу рационализма и у правцу модерних ирационалистичких струја.

Њену докторска дисертација *La doctrine métaphysique et géométrique de Bruno*, објављена у целини на француском језику, је ушла у познату библиографију о Ђордану Бруну "Bibliografica della opera di Giordano Bruno" (Pisa, 1926), а наводи се, такође, и у "Encyclopedia britanica", (Chicago, London, Toronto, 1947, Vol. 4) у чланку који се односи на ренесансног мислиоца. Антоанета Ман Патерсон је 1970. објавила дело *Бескрајни светови Ђордана Бруна*, у коме упућује читаоца на расправу Ксеније Атанасијевић. Такође, она је и први амерички филозоф који је одао признање Ксенији, цитирањем делова њеног дела више пута и укључивањем чак четири Ксенијина дела у своју библиографију.¹⁸⁶

У својој књизи *L' atomisme d' Épicure* Ксенија Атанасијевић настоји да што потпуније реконструише Епикурову физику и његово учење о постојању тачкастих минимума у унутрашњости атома.

Ксенија Атанасијевић је објавила и низ студија о нашим филозофима. Ту спадају: *Божидару Кнежевићу* (1924), *Метафизика и етика Божидара Кнежевића* (1930), *Предговор књизи Б. Кнежевића* (1931), *Радови Божидара Кнежевића* (1932), *Скерлић и Божидар Кнежевић* (1934), *Један поглед на Његошево мислилаштво* (1934), *Далматински етичар Марко Марулић* (1937), *Моралисање Доситеја Обрадовића* (1937), *Руђер Бошковић* (1938), *Педесетогодињица смрти Божидара Кнежевића* (1955)... Године 1937. је објавила на француском своје дело *Penseurs yougoslaves* о значајним југословенским мислиоцима: Марку Марулићу, Фрањи Петрићу, Руђеру Бошковићу, Петру Бартуловићу, Доситеју Обрадовићу, Петру II Петровићу Његошу, Божидару Кнежевићу, Браниславу Петронијевићу итд. Ово дело је умногоме разбило необавештеност Запада о нашим филозофима, јер је Ксенија дело објавила на француском.¹⁸⁷ У *Penseurs yougoslaves* писала је и о нашем угледном научнику и знаменитом истраживачу Балканског полуострва, Јовану Цвијићу, који је за собом оставио

¹⁸⁶ Овај податак доноси Радмила Шајковић у својој студији "Животни пут и филозофско дело Ксеније Атанасијевић", *Филозофске студије*, 1970, стр. 55.

¹⁸⁷ У својој докторској дисертацији *Филозофија утехе Ксеније Атанасијевић*, одбрањеној 2003, Ружица Петровић доноси овај податак: "О тој необавештености говори и податак да је о Руђеру Бошковићу у једном великом филозофском речнику поклоњено доста места као Талијану. Кад је објављена књига Југословенски мислиоци, др Ксенија је, од проф. Сорбоне, угледног француског научника Емила Брејјеа добила писмо у коме се овај топло захваљује на послатом делу, признајући да га је оно обавестило о југословенским филозофима од којих је знао само за Бошковића." Ружица Петровић, *Филозофија утехе Ксеније Атанасијевић*, Београд, 2004, стр. 165.

читава једну документовану и систематски изграђену теорију о етнолошким, психолошким и моралним особинама појединих група јужнословенских народа.

Исте 1937. године је објавила и своју студију *Ликови интриге*, у којој је оштро осудила сву гнусност и порочност сплеткарења које људске односе чини нехуманим. У њој је, на објективан начин, анализирала улогу интриге у друштвеном животу. Ова студија остаје као сведочанство о једном времену, његовим дометима и наравима - "...интрига као оружје у животној борби...међу људима што представљају духовну елиту једног народа, напредује и успева, далеко обилније и бујније него у другим, мање цењеним срединама..."¹⁸⁸ У делу описује ликове који се баве сплеткарењима: "интригант - глупак", "интригант - инквизитор", "интригант - уцењивач" и "интригант - торбар", од којих свако има свој задатак на прављењу и ширењу интрига.

Њен рад на пољу превођења најзначајније филозофске литературе је од непроцењивог значаја. Захваљујући њеном труду, омогућено је лакше проучавање и коришћење великих дела филозофије. Њен преводилачки рад се огледа како у постизању потпуне верности оригиналу, тако и у обликовању сложених мисли и идеја филозофа у токове нашег језика. *Индивидуалну психологију* Алфреда Адлера, објављену у едицији "Каријатиде" издавачке куће Геце Кона, превела је са немачког 1937. године.

Године 1959. је са латинског превела *Етику* Баруха Спинозе и Платоновог *Парменида* са старогрчког, а 1965. Аристотеловог *Органона*, такође са старогрчког.

Написала је многобројне расправе о феминизму и пацифизму. У низу феминистичких текстова обухватила је тематику женског идентитета и друштвеног положаја жене. Једина у нашој средини је засновала феминизам на јасним филозофским начелима. Писала је о истакнутим женама филозофкињама, књижевницама, политичаркама широког временског распона - од античке Грчке до двадесетог века. Филозофкиње антике тек преко Ксенијиних радова доспевају у нашу културу: *О еманципацији жена код Платона* (1923), *Песникиње и филозофкиње старе Грчке* (1924), *Жене у Еурипидовим трагедијама* (1924), *Египатска царица Клеопатра* (1925), *Етичка подлога феминизма* (1927), *Ибзенова схватања о жени* (1927), *Тереза из Авиле као списатељка* (1928), *Расматрања о феминизму* (1932), *Нови напад на јавну делатност жене* (1932), *Право гласа у идеологији Женског покрета* (1932) и др.

¹⁸⁸ Ксенија Атанасијевић, *Ликови интриге*, Београд, 1937, стр. 1.

Посебно је интересантан Ксенијин рад *О еманципацији жена код Платона*.¹⁸⁹ Објавила га је у времену кад ни Платонова *Држава* није још била преведена на српски језик, нити је ико био склон да уважи Платонов став о женама, а Ксенија је тврдила да је Платон први феминиста. Читатељке *Женског покрета* је овом својом интерпретацијом упознала са самим садржајем Платонове пете књиге његовог најзначајнијег дела. Она у својој студији износи тезу да би функција коју ће појединци вршити у оквиру идеалног полиса требало да зависи од њихових индивидуалних способности, а не од полне припадности: "Визионерски геније Платонов први је продро у истину да између човекових и жениних подобности за рад не постоји никаква битна, квалитативна разлика, него само квантитативна; да жена нема друкчију природу него човек, него да је само финија, и зато донекле слабије конституције од човека. Зато је он објавио да не постоји разлика у способностима човека и жене која би била одлучна за избор позива, и широкогрудно признао да жене изузетно могу својом развијеношћу да далеко за собом оставе људе."¹⁹⁰ Њено тумачење Платоновог схватања жена је пре у складу са модерним временом, него са временом када је њена студија објављена.

Да су жене способне за филозофско размишљање, показује Ксенија у тексту *Песникиње и филозофкиње Старе Грчке*.¹⁹¹ Као многе савремене феминисткиње, свесна је да су филозофкиње антике биле занемариване и да су остајале на маргинама историјског и филозофског проучавања.

У тексту *Етичка подлога феминизма* најбоље се осликава Ксенијин феминизам који је проткан етичким надахнућем: "...било би наивно извести закључак да се цело човечанство састоји из два рода, од којих је један једноставно црн, а други једноставно бео. У истини оба рода обдарена су скоро подједнаким етичким могућностима. Али факт је да жене, као осетљивије и утанчаније, пре умеју да постану свесне тих могућности, да их подстакну и одрже као једну активну моћ. У вези с тиме, покрет најпробуђенијих међу женама свих народа, дубоко озбиљан и по суштини, и по замаху, постављен је на беспрекорно моралне принципе, и упућен је моралним путевима своје великоме етичком циљу, потпуноме

¹⁸⁹ Ксенија Атанасијевић, "О еманципацији жена код Платона", *Женски покрет*, октобар 1923.

¹⁹⁰ Ксенија Атанасијевић, "О еманципацији жена код Платона", *Етика феминизма*, (прир. Љиљана Вулетић), Београд, 2008, стр. 85.

¹⁹¹ Ксенија Атанасијевић, "Песникиње и филозофкиње старе Грчке", *Етика феминизма*, (прир. Љиљана Вулетић), Београд, 2008, стр. 112.

ослобађању женине личности, а, преко тога, омогућавању племенитијих и нормалнијих услова за оријентацију сваког људског индивидуума."¹⁹²

У *Расматрањима о феминизму*, сасвим у складу са етичким захтевом безусловног поштовања личности као такве, она истиче важност доприноса и просечних жена, не само генијалних жена. Свака жена може допринети процесу еманципације и побијању укорене предрасуде о интелектуалној инфериорности жене у односу на мушкарце, сматра Ксенија: "Свака жена што предано и исправно ради посао сходан својим снагама, макако ситан и незнатан он изгледао, даје часније свој прилог феминизму него каква јавна радница којој је борба за побољшавање положаја жене згодан повод да се сама боље чује и види."¹⁹³

Дакле, Ксенија се залаже за уважавање и пуну еманципацију сваке личности понаособ, без обзира на њен пол, класну или етничку припадност, не само за социјално - политичку и економску еманципацију жена, већ и за ослобађање од предрасуда, погрешних схватања, као и од свесног или несвесног прихватања сопствене инфериорности. Не агитује за позитивну дискриминацију жена у односу на мушкарце, него за давање једнаких права и женама и мушкарцима како би се припадници оба пола као личности професионално и социјално остварили - и ово све у времену када у тадашњој Краљевини Југославији, а и у већини других европских земаља, жене нису имале право гласа, а на снази био *Грађански законик* из 1844. године.

У својој одбрани феминизма, она га је изграђивала као идеологију толеранције: "...док су противници ослобођења жене истицали особине мушкараца као супериорне женинима, дотле су феминисткиње, појмљиво, отишле у другу крајност, и идеализирале женина својства, у намери да једну неправду исправе другом."¹⁹⁴

Кад се погледају Ксенијини текстови о феминизму у целини, њен допринос разматрању и покретању многих аспеката женског питања је немерљив. За њу је феминизам био мисао и пракса свеколике људске еманципације. Потенцијалом своје мисли и ангажованошћу Ксенија је била далеко испред свог времена. Њене идеје тек у модерно доба постају водеће феминистичке идеје.

¹⁹² Ксенија Атанасијевић, "Етичка подлога феминизма", *Етика феминизма*, (прир. Љиљана Вулетић), Београд, 2008, стр. 23.

¹⁹³ Ксенија Атанасијевић, "Расматрања о феминизму", *Етика феминизма*, (прир. Љиљана Вулетић), Београд, 2008, стр. 31.

¹⁹⁴ Исто, стр. 30.

Разматрајући проблем вредности људског живота, Ксенија 1968. године објављује *Смисао и вредност егзистенције - аксиолошка разматрања*. У овом делу она је "у философској мудрости пронашла ону снагу која највише доприноси успостављању добра и која једина омогућује човеку да што потпуније, што складније и што достојанственије доживи све вредности живота."¹⁹⁵ Како сама каже, своју филозофију је засновала на јединству етичности и логичности: "Јер, где се слуша глас разума, ту се не могу потхрањивати и распаљивати непријатељска осећања. Ако је неизводљиво да се људи, по природи себични, чудотворно преобразе у благородне створове, пуне љубави према другима, извесно је да је сасвим изводљиво учинити им очевидном истину да је за њих саме лакше и корисније да поступају добро него зло. А да та истина има универзално важење, искуство потврђује на сваком кораку."¹⁹⁶

Поред радова из области филозофије, објављивала је и књижевну, музичку, позоришну и ликовну критику. Увек је пратила актуелне идејне токове у Европи и свету и писала о најновијим делима филозофског стваралаштва, феминизма, пацифизма, психологије, политичке и религијске мисли и књижевности. Ксенијина дела су преведена на енглески, француски, немачки, бугарски, холандски и чешки језик.

¹⁹⁵ Радмила Шајковић, "Животни пут и филозофско дело Ксеније Атанасијевић", *Филозофске студије*, бр. 1, 1970, стр. 50.

¹⁹⁶ Ксенија Атанасијевић, *Смисао и вредност егзистенције - аксиолошка разматрања*, Београд, 1968, стр. 20.

Закључак

Проучавање филозофског рада Ксеније Атанасијевић последњих двадесетак година даје веома значајне и плодне резултате, а она сама је све више присутна у научним и новинским публикацијама. У блиској будућности, у октобру 2019. године, Институт друштвених наука ће организовати научни скуп посвећен Ксенији, а циљ скупа је реafirмисање лика и дела ове велике жене у стручној и општој јавности, као и успостављање оквира за право вредновање и афирмацију положаја жене у друштву и науци.

Ксенија Атанасијевић је као прва професорка Београдског универзитета за многе жене у оно време представљала узор остваривања научних амбиција. Њена судбина је била парадигматична. Припала јој је пионирска улога у утирању нових путева универзитетске каријере жена, са свим позитивним и негативним странама тог сложеног задатка. Паралелно са научним радом, ангажовала се врло активно у развоју феминистичког покрета у земљи и иностранству. Обдарена изузетним умним способностима, створила је оригиналан филозофски опус и тиме оповргла сва дубоко укореењена схватања о нижем положају жене, посебно интелектуалном. Њен успех је изазвао снажну реакцију хомогене универзитетске средине, па је стога постала и сама жртва патријархалне средине. Својим животом, својим делом и радом, упорно је показивала оно што је говорила.

После Другог светског рата, Ксенија је доживела да види да су жене законски добиле право гласа. То је било оно што је истицала у својим текстовима у *Женском покрету*. На крају свог животног пута, сећала се: "Радужем се што је Југославија добила напредне законе о Универзитетима који млађем наставничком кадру, исто као и старијем, гарантује права и који женама, као и мушкарцима, а под истим условима, дају приступ на универзитетске катедре. А за та права, ја сам се узалудно борила. Задовољна сам што сам доживела да их видим."¹⁹⁷ Међутим, жене су у послератном периоду добиле право гласа само зато што је владајућа идеологија промовисала једнакост за све.

Остаје питање да ли се заиста, како и колико променила средина у којој је Ксенија започела своју борбу за једнакост полова. Статистике показују да се у последњој деценији двадесетог века ситуација у високом образовању наизглед променила у корист жена. У периоду 1990 - 2006. број женских особа које су уписале постдипломске студије значајно се

¹⁹⁷ Драгослав Савић, *Београд "у пола четири код два бела голуба"*, Београд, 1989, стр. 227.

повећао, зависно од факултета. Проценат оних које су магистрирале, специјализирале или докторирале такође је показао сталан пораст. Ово је свакако последица тога што академска каријера у Србији данас није више престижно занимање и жене само улазе у празан простор који су мушкарци оставили за собом, док се они окрећу профитабилнијим занимањима, као што је приватна пракса. Без обзира на ове позитивне промене, према статистикама, Србија се налази међу последњим земљама Европе по броју жена са највишим степеном образовања.¹⁹⁸

Осим овог, поједина занимања у домену образовања и данас су јасно родно подељена: жене доминирају као наставнице у основним школама, а мушкарци на факултетима. Ово показују и статистике вођене последњих година - ако узмемо за пример период после 2000. види се да је све време, последњих 20 година скоро двоструко више жена које раде у основној школи него мушкараца (71,8% према 29%), док мушкарци доминирају на факултетима (70,6%).¹⁹⁹ На највишем академском нивоу, од оснивања Српске академије наука и уметности, 1887. године, није било ниједне жене председнице, а међу члановима САНУ доминирају мушкарци - у септембру 2016. године преко 90% свих чланова су мушкарци.²⁰⁰ У Одељењу друштвених наука нема ниједне жене.²⁰¹ Из овога се може закључити да су позиције моћи и одлучивања у образовању и науци у Србији и даље у рукама "јачег" пола.

Што се тиче родне (не)равноправности на Београдском универзитету, од свог оснивања 1905. до данас, ова институција је имала само две ректорке: Марију Богдановић, у периоду непосредно после демократских промена (2000 - 2005) и новоизабрану Иванку Поповић (2018). Од укупног броја наставника око трећина су жене. Овако релативно висок проценат жена међу наставним особљем на универзитетима у Србији, као и на Београдском универзитету, представља делом и замирући одјек из времена социјализма. Питање је да ли ће се овај тренд одржати и у наредним деценијама. Парадоксално, у најразвијенијим европским земљама, као што су Енглеска и Француска, па чак и у земљама у којима се сматра да је родна равноправност практично остварена (Норвешка, Шведска), жена на универзитетима има мање од једне петине.²⁰²

¹⁹⁸ Драгана Поповић, *Жене у науци: од Архимеда до Ајнштајна*, Службени гласник, 2012, стр. 138.

¹⁹⁹ "Жене и мушкарци у Републици Србији", Републички завод за статистику, Београд, 2017, стр. 55. <http://publikacije.stat.gov.rs/G2017/Pdf/G20176008.pdf> (20. 07. 2019.)

²⁰⁰ "Жене и мушкарци у Републици Србији", Републички завод за статистику, Београд, 2017, стр. 46. <http://publikacije.stat.gov.rs/G2017/Pdf/G20176008.pdf> (20. 07. 2019.)

²⁰¹ Исто.

²⁰² Драгана Поповић, навед. дело, стр. 138-139.

Истраживања показују да се у нашој средини споро мењају патријархални обрасци: жене које се баве науком углавном, поред професије, брину и о старијим члановима породице, о деци и кућним пословима, а занимљиво је да се и више саветују са својим партнерима о свом раду, тражећи подршку.²⁰³

Укупно гледано, истраживања спроведена протеклих година показују да Србија није још ни на пола пута до достизања пуне родне равноправности, у прилог чему говори индекс родне равноправности за 2014. годину.²⁰⁴

Три године нас дели од времена када ће се навршити тачно сто година од како је Ксенија постала прва жена доктор наука. За тих сто година, времена се нису знатно променила: жене у нашем друштву су и даље неравноправне у односу на мушкарце и постоји велики родни јаз између прокламованих права, са једне, и праксе у спровођењу политика једнаких могућности и заштите од дискриминације, са друге стране. Стање у пракси говори о томе да је спремност државе за уношење промена у сфери родне равноправности још увек више на деклараторном нивоу. У Србији и даље постоји подела на мушка и женска занимања, а женама је отежано и напредовање. На местима одлучивања је и даље више мушкараца него жена.

²⁰³ Драгана Поповић, навед. дело, стр. 139.

²⁰⁴"Индекс родне равноправности у Републици Србији", Влада републике Србије, Београд, 2016, стр.

34.http://socijalnoukljucivanje.gov.rs/wpcontent/uploads/2016/02/Izvestaj_Indeks_rodne_ravnopravnosti_2016_SRP.pdf

Извори и литература

Архивски извори:

Архив Србије

Фонд Министарство просвете

Фонд Филозофски факултет Универзитета у Београду

Фонд Записници седница Универзитетског сената

Архив Југославије

Фонд Министарство просвете Краљевине Југославије

Извори:

Време

Женски покрет

Недељне новости

Правда

Политика

Савременик

Интернет сајтови:

<http://socijalnoukljucivanje.gov.rs>

<https://www.sanu.ac.rs>

<http://politikin-zabavnik.rs>

<http://www.politika.rs>

<https://univerzitetska.blogspot.com>

<http://www.digitalna.nb.rs>

<https://citymagazine.rs>

<https://www.vreme.com>

Литература:

- Д. Адамовић, *Разговори са савременицима*, Привредна штампа, 1982.
- К. Амброзић, *Надежда Петровић (1873-1915)*, Београд, 1978.
- И. Арсовић, *Случај з-це др Ксеније Атанасијевић*, Београд, 1936.
- К. Атанасијевић, *Бруново учење о најмањем*, Београд, 1922.
- К. Атанасијевић, *Етика феминизма*, (прир. Љиљана Вулетић), Београд 2008.
- К. Атанасијевић, *Етика храбрости*, (прир. Љиљана Вулетић), Београд, 2011.
- К. Атанасијевић, *Ликови интриге*, Београд, 1937.
- К. Атанасијевић, *Смисао и вредност егзистенције - аксиолошка разматрања*, Београд, 1968.
- П. Б. Бубања, *Стварање филозофије*, Загорка Мићић "Треба васионски уздићи свет", Крушевац, Багдала, 1992.
- В. Вујић, К. Атанасијевић, *Поводом случаја г. Николе Поповића*, Београд, 1926.
- Љ. Вулетић, *Живот и мисао Ксеније Атанасијевић*, Београд, 2005.
- Б. Ђорђевић, "Књижевни живот у Србији за време окупације 1941-1944 - (II) Књижевници у окупацији", *Књижевна историја*, Београд, Институт за књижевност и уметност, 35/2003, бр. 120-121.
- Д. Јеремић, *О филозофији код Срба*, Београд, Плато, 1997.
- В. Јеротић, *Посете, одломци*, Невен, 2007.
- Б. Костић, *Ново гробље у Београду*, ЈКП "Погребне услуге", Београд, 1999.
- С. Марић, "Филозофија у нас", *О српској филозофији*, Плато, 2003.
- С. Пандуровић, *Филозофски факултет и др Ксенија Атанасијевић*, Београд, 1935.
- С. Пандуровић, *Разговори о књижевности*, Дела, књ. III, Београд, Издање друштва за културно-привредну акцију, 1935.
- Р. Петровић, *Филозофија утехе Ксеније Атанасијевић*, Пешић и синови, 2004.
- Д. Поповић, *Жене у науци: од Архимеда до Ајнштајна*, Службени гласник, 2012.
- М. Поповић, *Буржоаска и марксистичка филозофија у старој Југославији*, Коларчев народни универзитет, 1953.
- Д. Савић, *Београд "у пола четири код два бела голуба"*, Београд, 1989.

З. Станковић, "Библиографија Ксеније Атанасијевић", *Филозофске студије*, Београд, бр.1, 1970.

А. Б. Стојковић, *Развитак филозофије у Срба 1804-1944*, Слово љубве, 1972.

G. Vid Tomashevich, "Ksenija Atanasijević, Philosopher, Philologist and Fighter for Human Rights" (1894-1981), *Portraits of Serbian Achievers*, Toronto, 2000.

Р. Шајковић, "Животни пут и филозофско дело Ксеније Атанасијевић", *Филозофске студије*, 1970.